

Fra «lempe og føie»

til «den der jcke kong: mayst: ordinantze holde will»

Reformasjonens innføring og konsolidering i Norge, med særlig henblikk på Stavanger stift og stiftssynoden i 1573

Fredrik Netland

VID vitenskapelige høgskole

VID Stavanger

Masteroppgave

Master i teologi

Antall ord: 28.368

01.12.2017

Innholdsfortegnelse

1 Innledning.....	5
1.1 Tema	5
1.2 Oppgavens disposisjon	6
1.3 Kildesituasjon	7
1.3.1 Andreas Seierstad, Terje Ellingsen og Carl Fr. Wisløff.....	7
1.3.2 Anton Christian Bang.....	8
1.3.3 Helge Fæhn	9
1.3.4 Primærkilder.....	9
1.4 Metode og avgrensing	10
1.5 Mitt bidrag	11
2 Reformasjonen kommer til Norge: Makt og lovskifte	12
2.1 Kristian II	12
2.2 Fredrik I.....	13
2.3 Kristian III.....	15
2.4 Konklusjon	16
3 Reformasjonens struktur	18
3.1 Reformasjonens ulike faser	18
3.2 «Med lempe og føie».....	19
3.3 Kirkeordinansen	20
3.4 Kirkeordinansens betydning i Norge.....	21
3.5 Kirkens organisasjon og embeter	24
3.5.1 Superintendenter.....	24
3.5.2 Prostene	25
3.5.3 Prestene	26
3.5.4 Lensherrene	28
3.5.5 Domkapitlene	29

3.5.6 Latinskolene	30
3.5.7 Viktige bøker	30
4 Utviklingen i Stavanger stift	32
4.1 Stavanger stift i 1537.....	32
4.2 Stavanger stift i superintendent Jon Guttormssøns tid.....	32
4.3 Stavanger stift i superintendent Jens Gregerssøn Ribers tid	33
4.4 Stavanger stift under superintendent Jørgen Erikssøn i 1571 - 1573.....	35
5 Hva er stiftsynoder?	38
5.1 Synoder i inn- og utland	38
5.2 Formål	39
6 Stiftsynoden i Stavanger 1573.....	41
6.1 Aktører på Stavangersynoden	41
6.2 Stiftsynoden i Stavanger – dokumentbeskrivelse.....	41
7 Statuttene sak for sak.....	43
7.1 Om religionen.....	43
7.2 Om dennem som indtrenger sig med simonie til præstelige embede eller præstegeld.....	44
7.3 Om daaben.....	45
7.3.1 Ingen seremoni utenfor døren.....	46
7.3.2 Barnets kropp skal ikke blottes	46
7.3.3 Ikke alle kan være faddere.....	47
7.3.4 Faddere vil holde på barnet mens presten døper	47
7.3.5 Wederlest.....	47
7.3.6 Papistiske seremonier	48
7.3.7 Åndelig slektskap	49
7.3.8 Dødfødte eller udøpte barn.....	49
7.4 Om barselqvinder effter deris barnefødzels tiid	50

7.5 Om Herrens nadduere.....	52
7.6 Om ecteskab	55
7.7 Om kørmøser oc siellebad.....	57
7.8 Om hellige dage	58
7.9 Om bededage.....	59
7.10 Om præsternis wënighed oc dem som icke effter ordinantzen lader sig paaminde aff superintendenten eller prousten.....	59
7.11 Superintendenten	60
7.12 Om præsternis besuerringer baade om deris rettighet dennem igjenholdis oc i andre maade besuaaris.....	64
7.12.1 Klage over lensherrene.....	64
7.12.2 Klage over fogdene	65
7.12.3 Klage over bøndene.....	66
7.13 Om bøndernis hellige dage.....	67
7.14 Om kirckerne.....	68
7.15 Nogit meer om præsternis tienniste, vnderholdning oc andit, som dennem dagligen imellom være kand	68
8 Stiftsynodens virkning.....	72
8.1 Katolske skikker	72
8.2 Kongebrevene.....	72
8.3 Tilsyn og disiplinærsaker	74
8.4 Tiendestriden.....	74
9. Avslutning	76
Litteraturliste	78

1 Innledning

1.1 Tema

Bakgrunnen for å skrive denne oppgaven var min undring over hvordan sokneprestene i Norge tenkte og reagerte da reformasjonen ble innført. Med vissheten om at sokneprestene, med få unntak, fortsatte i sine embeter etter at reformasjonen formelt ble innført, var spørsmålene mine: Var de enige i den nye læren? Hvordan fikk de undervisning om den? Hvordan fungerte organiseringen og ledelse i kirken etter at biskopene ble avsatt? Hvordan gjorde prestene jobben med å innføre og konsolidere reformasjonen? Og ikke minst, hvordan reagerte vanlige folk ute i landet på den nye læren?

Det ble fort klart at personlige skildringer og tanker rundt disse spørsmålene var nærmest fraværende i bevarte kilder fra denne tiden. Disse spørsmålene var derfor vanskelig og umulige å besvare.

Etter videre lesning av reformasjonsforskningen i Norge, ble det klart for meg at innføringen av lutherdommen i Norge skilte seg ut fra andre land på flere viktige måter. Reformasjonen i Norge foregikk relativt fredelig. Reformasjonen ble innført på kongens og statsmaktens initiativ, uten basis i et folkelig krav og ønske. I Norge var man helt uforberedt på den nye læren. Norge var et tynt befolket land med stor geografisk utstrekning, og innføringen og konsolideringen tok lang tid. Tilgangen på nye opptrykkede bibler, alterbøker, salmebøker og andre nyttige skrifter var lite tilgjengelig. Som en konsekvens av dette skulle innføringen og endringene i Norge skje med «lempe og føye». Man skulle gå forsiktig frem.

Men i løpet av en generasjon på ca. 30-40 år, kom det mer omfattende endringer og en økt intensivering i innføringen av den nye læren. Flere av de gamle katolske skikkene og ordningene ble forbudt og forsøkt avskaffet. En større strukturell endring var nødvendig for å muliggjøre en reell innføring av den lutherske lære og kirkeskikk i Norge. Men dette medførte også til uenighet og konflikter mellom vanlige folk og presteskap.

Fra 1560-tallet ser vi økende involvering og styring fra de nye kirkelederne, superintendentene. Et viktig redskap for superintendentene ble visitas og prestemøter. Prestemøter for alle stiftets prester ble kalt stiftssynoder. Flere av referatene fra disse er bevart for ettertiden. De gir oss et verdifullt bilde av ulike problemstillinger prestene måtte besvare og sto midt oppe i. Disse referatene er blant de kildene som gir oss de rikeste innblikk i prestenes hverdag og hvordan forholdene var rundt i landet.

Fra disse kildene, og fra samtidige kongelige brev og recesser, ser vi en stadig henvisning til Kirkeordinansen (kirkeloven). Innføringen styres i henhold til Kirkeordinansen.

Øvrighet, superintendenter og prester, men også vanlige folk, var forventet å innordne seg etter denne. Og handlinger som avvek fra kirkeloven medførte straff.

Alt dette vekket min interesse for videre undersøkelse, og dannet grunnlag for en konkret plan om å bruke disse problemstillingene i min masteroppgave.

Da jeg er oppvokst i Rogaland og bor i Vest-Agder, var det spennende og naturlig for meg å fokusere på situasjonen i Stavanger stift og stiftsynoden i 1573.

Tema og problemstilling for oppgaven er derfor å undersøke hvordan reformasjonen ble innført og forsøkt konsolidert i Norge. Jeg ønsker særlig å se på hvordan dette gikk til i Stavanger stift, og på hvilke saker og tema som ble behandlet på stiftsynoden i 1573.

1.2 Oppgavens disposisjon

I kapittel 2 vil jeg se på opptakten for makt og lovskiftet i Norge. Gjennom å se på utviklingen under de dansk-norske kongene Kristian II, Fredrik I og Kristian III, beskriver jeg hvordan reformasjonen kom til Norge. Her møter vi konger som i økende grad utfordret den katolske kirkens makt. I dette kapittelet ser vi hvordan det norske riksråd får mindre reell makt og hvordan motstridende interesser innad i riksrådet svekker den katolske kirkens motstandsevne til reformasjonens komme.

I kapittel 3 skal jeg beskrive reformasjonens struktur. I dette kapittelet ser vi hvordan konsolideringen av reformasjonen artet seg, fra de tidlige år, hvor man gikk frem med forsiktighet, og frem mot 1570-tallet og Stavangersynoden. I dette kapittelet skal jeg presentere og fokusere på Kirkeordinansen, den nye kirkeloven for Danmark-Norge, samt betydningen den hadde for innføringsarbeidet i Norge. Videre behandler dette kapittelet kirkens og samfunnets organisering og de kirkelig embeter.

I kapittel 4 skal jeg gi en oversikt over utviklingen i Stavanger stift fra 1537 til 1573. Her blir den geografiske og administrative inndelingen av stiftet klargjort. Her møter vi Stavanger stifts tre første superintendenter og ser hvordan de løste oppgaven med å innføre den nye læren.

Kapittel 5, 6 og 7 er oppgavens hoveddel. Oppgavens første kapitler skal derfor sees i sammenheng med oppgavens hoveddel. De er ment å underbygge og forklare den historiske kontekst som stiftsynoden i Stavanger står i. Uten foranledningen til reformasjonen og den nye rollen statsmakten skulle spille i oppbyggingen av den nye kirken, er det vanskelig å forstå stiftsynodens årsak og tematikk.

Kapittel 5 omhandler stiftsynoder som fenomen i innland og utland, og jeg beskriver hvilke formål og funksjon stiftsynodene hadde. I kapittel 6 møter vi aktørene på Stavangersynoden i

1573, og jeg foretar en dokumentbeskrivelse av selve synodereferatet. Så, i kapittel 7, gjennomgår jeg statuttene sak for sak med analyse av bestemmelsene og klager.

I kapittel 8 vil jeg gi en kort gjennomgang av Stavangersynodens virkning og følger. En delegasjon prester reiste kort tid etter stiftsynoden i Stavanger til Danmark for å forelegge referatet og diverse klager for kongen. Kapittel 8 gjør blant annet i korte trekk rede hvordan kongen responderte.

1.3 Kildesituasjon

I denne oppgaven har jeg benyttet meg av en variasjon i kilder. Jeg bruker mange kilder. Jeg vil derfor begrense denne gjennomgangen til et utvalg av de viktigste og mest brukte kildene for oppgaven.

De første kapitlene er oversiktsstoff over reformasjonens innføring og struktur. Her har jeg brukt oversikts- og innføringslitteratur. I de senere kapitlene, spesielt kapittel 7, har jeg forsøkt å ha god kontakt med primærkilder så ofte som mulig. Samtidig er dette tidsmessig krevende og krever orientering i kildesamlinger. I flere tilfeller har jeg foretrukket selv å søke opp og lese primærkildene når henvisninger til disse foreligger hos sekundærkilder. Dette har tatt meg mer tid (og ført meg på mang en underholdende avvei), men forhåpentligvis gitt meg bedre forståelse. Ved å bruke primærkilder, og å ta meg tid til å lete meg frem, opplever jeg å komme nærmere tiden og hendelsene jeg studerer. Dette bidrar til å redusere avstanden til de nesten 500 år gamle hendelsene og begivenhetene. Mitt ønske har vært å komme nærmere menneskene og sakene de var opptatt av.

1.3.1 *Andreas Seierstad, Terje Ellingsen og Carl Fr. Wisløff*

I kapittel 2 og 3 har jeg basert meg på tre forfattere som gir oversikt til opptakten, og bakgrunn for reformasjonens innføring i Norge. Det finnes mange fremstillinger som kunne blitt brukt. Men jeg fant det tjenlig å begrense det til hovedsakelig tre.

Den første er Andreas Seierstads tre artikler i *Fedrearv og kristenkall*.¹ Opprinnelig utkom disse artiklene ved reformasjonsjubileet 1937-1938. Men ble senere også samlet i et festskriv i anledning Seierstads 75-årsdag 1965. Seierstad gir ingen portrett av reformasjonens ledere. Han er mer opptatt av å fortelle folkets kirkelige historie.² Seierstad er opptatt av å forklare hva reformasjonen egentlig var og besto i. Han er opptatt av reformasjonens struktur.

¹ Andreas Seierstad, *Fedrearv og kristenkall: Festskrift i anledning professor dr. theol. Andr. Seierstads 75-års jubileum den 24. november 1965*, (Universitetsforlaget; 1965)

² Terje Ellingsen, *Reformasjonen i Norge: Da kirken valgte kurs*, (Høyskoleforlaget, 1997), 247

Carl Fr. Wisløffs *Norsk kirkehistorie* utkom i tre bind. I første bind fra 1966 omhandler reformasjonen. Fremstillingen fremstår med en løs disposisjon, nesten uten overskrifter og innledninger. Det er ingen stram kronologi og slik sett er det vanskelig å finne frem i stoffet. Hele behandlingen fremstår litt uoversiktlig. Samtidig har Wisløff samlet mye av tidligere forskning og fremstillinger inn i sitt stoff, og han berører mange aspekter ved reformasjonen, alt fra politisk situasjon, til endringer innen liturgi og kirkeskikker.

Terje Ellingsens *Reformasjonen i Norge: Da kirken valgte kurs* er en oversiktlig og god innføring til reformasjonens historie i Norge. Ellingsen gir en fremstilling som balanserer mellom fokus på det som skjedde og personene bak hendelsene. «Denne boken er i grunnen den boken jeg skulle ønske jeg selv hadde fått lese som teologisk student», skriver forfatteren i sitt forord.³ Som Ellingsen skriver finnes det ikke så mange andre bøker som utelukkende tar for seg reformasjonen. Men i 1999 kom Karl Gervin ut med sin bok *Det store bruddet – Reformasjonen i Norge*. Den har rundt samme størrelse som Ellingsens bok. Når jeg likevel har valgt Ellingsens bok som hovedkilde for de første kapitlene, er det fordi Ellingsens verk virker gjennomgående mer grundig og detaljert. I tillegg gir Ellingsen en omfattende oversikt over forskningshistorien og tidligere forsøk på å fremstille norsk reformasjonshistorie.

Samlet gir disse fremstillingene av reformasjonshistorien en fyldig forståelse for opptakten til makt og lovskiftet, og til hvordan reformasjonen ble organisert og strukturert. Vi får en introduksjon til persongalleriet bak beslutningene, tanker og meninger om strukturelle forhold, samtidig som de alle er grundige i bruken av primærkilder og andre historikers fremstillinger av reformasjonen.

Andre fremstillinger, som f.eks. Anton Christian Bangs, har en tendens til å bedømme og kommentere personene og hendelsene i en litt moralistisk tone, sterkt farget av forfatterens egen forståelse og situasjon. Slik sett kan en få en uønsket distanse til årsakssammenhengen i den aktuelle 1500-talls samtid. Bangs verker tjener likevel som en uvurderlig og verdifull kilde for de senere kapitler i denne oppgaven.

1.3.2 Anton Christian Bang

Som den første i Norge utgav Bang en samlet fremstilling av Den norske kirkes historie i 1912. Den ble helt sentral som lærebok i over 50 år. Bangs forskning står seg fremdeles og blir referert og brukt i de aller fleste fremstillingene av reformasjonen. Bangs gjennomgående nærhet og kontakt med primærkildene opprettholder aktualiteten i hans forskning. En del år tidligere, i 1880 og 90-årene, utkom *Udsigt over Den norske kirkes historie under*

³ Ibid, 7

katholicismen (1897) og *Den norske kirkes historie i reformations-aarhundredet* (1895).

Disse, og i særstilling den siste, har vært utrolig viktige for kapittel 4 og 7.⁴ På tross av Bangs stil som «historiens dommer», er disse bøkene meget grundige og detaljerte. Bang gir en imponerende innsikt til både persongalleri, hendelser, liturgi og skikker. Jeg har ikke funnet noen andre som har gitt en slik sammenhengende og konkret fremstilling av Stavangersynoden og gjennomgått den nesten sak for sak.

1.3.3 Helge Fæhn

Helge Fæhns *Gudstjenestelivet i Den norske kirke: fra reformasjonstiden til våre dager* fra 1994 utgjør en viktig kilde for analysen i kapittel 7. Helge Fæhn er en anerkjent teolog og liturghistoriker. Denne boken er oversiktlig strukturert og fungerer godt som oppslagsverk til norsk liturghistorie. Den inneholder et rikholdig noteapparat hvor Fæhn gjør plass til enkeltheter og til lokale særforhold. Og nettopp dette har gjort verket så aktuelt som kilde for denne oppgavens analyse.

1.3.4 Primærkilder

I denne oppgaven bruker jeg Terje Ellingsens norske oversettelse (1990) av den danske oversettelsen av Kirkeordinansen, fra Odense 1539.⁵ Det foreligger også en vitenskapelig utgave med den originale latinske og danske tekst: *Kirkeordinansen 1537/39, tekstutgave med indledninger og noter*, ved Martin Schwarz Lausten. Underveis i arbeidet har jeg ofte konferert Ellingsens norske oversettelse med denne. Men etter hvert har jeg funnet at det for oppgavens del var tilstrekkelig med Ellingsens utgave. Hans oversettelse er god. Og siden jeg i analysen av stiftsynodens referat bruker rikelig med sitat fra primærkilden, og sammenstiller dette med ordinansens bestemmelser, finner jeg at leseropplevelsen ble bedre og mer sammenhengende ved å bruke Ellingsens norske oversettelse.⁶ En nærmere beskrivelse av Kirkeordinansen følger under punkt 3.3.

Norske rigs-registranter 1523-1660, bind I-XII, er en trykt samling av brev og lovbestemmelser fra den danske kongen gjennom hans kanselli. Samlingen ble utgitt av Det norske historiske kildeskriftfond gjennom siste halvdel av 1800-tallet og er kopi av Norske registre (åpne brev til allmenheten) og Norske tegnelser (missiv). Avskriftene er ikke helt

⁴ Bang, *Den norske kirkes historie i reformations-aarhundredet*, (Hjalmer Biglers forlag; Kristiania, 1895)
Bang, «Udsigt over Den norske kirkes historie under catholicismen», (Alb. Cammermeyer, Kristiania 1887)

⁵ Terje Ellingsen, *Kirkeordinansen av 1537: Reformasjonens kirkelov*, (Verbum; 1990)

Denne oversettelsen er ifølge Ellingsen ofte sammenholdt den latinske utgaven.

⁶ Den danske versjonen var heller ikke tilgjengelig som nettversjon og vanskeliggjorde derfor arbeidet.

gjennomførte kopier, da man har gjennomført en viss standardisert rettskriving og i noen tilfeller gjengitt brev i utdrag.⁷

For nærmere beskrivelse av *Stavanger domkapitels protokoll* viser jeg til punkt 6.2

1.4 Metode og avgrensning

I denne oppgaven benytter jeg meg av en historisk analytisk metode. Det betyr at jeg leser og analyserer kilder for å finne svar på oppgavens problemstilling. I oppgavens første del benytter jeg meg av samlede og sammenfattende kirkehistoriske fremstillinger. Og på grunnlag av disse redegjør jeg for, og drøfter kort, opptakt til og innføring av reformasjonen i Norge. Fokus er bredt og omhandler perioden i Norge som helhet. Fra oppgavens fjerde kapittel snevres fokus til å gjelde Stavanger stift. Her redegjøres det i relativt korte trekk for den bakenforliggende lokale situasjon for stiftsynoden.

Oppgavens hoveddel er en analyse av stiftsynoden i Stavanger. Stiftsynoden blir plassert i sammenheng med andre stiftsynoder, og tid, sted og rom for synoden fastsettes. Videre er målet for analysen å belyse konsolideringsprosessen i Stavanger stift. Analysen vil avdekke og gi viktig informasjon om hvor rotfestet den nye kirkeordningen var i presteskap, verdslig øvrighet og hos soknefolk i Stavanger stift knappe 40 år etter reformasjonen var innført. Den vil også gi informasjon om hvordan superintendenten i Stavanger utøvde sitt lederskap. Videre vil den gi kunnskap om prestenes situasjon rundt i stiftet.

I arbeidet med denne oppgaven og i analysen av stiftssynoden har det vært fristende å gi mer utførlig forklaring for hver av statuttene. Flere av aktørene og deltakerne på stiftsynoden har interessante historier som kunne bidratt til en enda rikere og detaljert analyse. F. eks. er konflikten mellom prestene i Lister noe jeg kunne skrevet betydelig mye mer om. Og det har vært fristende å forfølge de gamle katolske kirkeskikkene i enda større grad. I det hele har Stavanger domkapitels protokoll et vell av interessante domsavsigelser og fortellinger, spesielt fra tiden etter 1573, med prestekonflikter og avsettelser. Men sett i lys av problemstillingen mener jeg å tatt med det viktigste. I det siste kapitlet kommer jeg bare til å referere kort de mange kongebrevene som ble utsendt fra kanselliet i etterkant av Stavangersynoden. Jeg foretar ingen analyse av disse.

⁷ https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Norske_Rigs-Registranter

1.5 Mitt bidrag

Stiftssynoden i Stavanger og dens referat er en viktig kilde for forståelsen av reformasjonens konsolidering i Norge. Samtlige fremstillinger av norsk reformasjonshistorie viser til synoden. Spesielt viktig er den for å vurdere hvor lenge katolske ordninger og skikker holdt seg levende etter reformasjonen. Etter min viten er det likevel ingen som har publisert en så systematisk og helhetlig analyse av stiftssynoden slik den foreligger i denne oppgaven. Det nærmeste man kommer er Bangs fremstilling. Bang sammenstiller den likevel ikke så grundig med Kirkeordinansens bestemmelser. Slik sett er dette et nytt, men likevel beskjedent bidrag i forskningshistorien knyttet til norsk reformasjonshistorie.

2 Reformasjonen kommer til Norge: Makt og lovskifte

2.1 Kristian II

Kristian II markerte seg tidlig som en mann med nye tanker og idéer for hvordan kongemakten skulle være. Han førte en politikk der kongemakten ble forsøkt styrket og sentralisert på bekostning av kirken og den mektige lensadelen. Han knyttet seg sterkere til borgerstanden, noe som førte ham i konflikt med både kirken og adelen, også i Norge.

I Norge, som etter Svartedauden hadde en liten og svak adel, var det spesielt kirken som ble rammet av denne nye politikken. Som en betydelig jordeier var kirken en stor maktfaktor i landet, og dens store eiendommer var attraktive. Ellers var mye av norsk jord og eiendom på utenlandske hender, og dansker ble i økende grad innsatt som lensherrer. Det var erkebiskopen i Trondheim som hadde lederposisjonen i det norske riksrådet, og kirken hadde fått stadfestet og sikret seg en stor grad av frihet i forholdet til kongemakten utover 1400-tallet.

Kristian utfordret dette da han allerede som ung hertug ankom Norge som ny stattholder og bidrog til å få innsatt flere geistlige og høvedsmenn i sentrale posisjoner som skulle støtte kongen og være lojale mot ham selv. I 1505 ble domkapittelets valg av ny biskop i Oslo overkjørt på tross av at valget var godkjent av erkebiskopen i Trondheim og av paven. I 1508 ble Hamars biskop arrestert under mistanke om at han hadde støttet opp under et bondeopprør i Hedmark. For kirken var det uhørt at biskopen skulle tiltales og dømmes av en verdslig dommer. Det skulle kirken selv gjøre i egen kirkelig domstol. Men Kristian var ikke ferdig med det. Han reiste så opp til Hamar med sine menn og plyndret bispegården. I 1510 overprøvde igjen Kristian et domkaptittels valg, denne gangen i Trondheim. Kristian fikk innsatt sin kansler og rådgiver Erik Valkendorf som ny erkebiskop. Dette valget skulle likevel ikke bli en stor suksess for Kristian. For Erik Valkendorf reagerte kraftig på Kristians egenrådige politikk mot kirken, og det utviklet seg en heftig uenighet mellom disse. Denne striden endte med at erkebiskopen så seg tvunget til å søke støtte hos paven. Dessverre for Erik Valkendorf døde han av pest i Roma mens han ventet på å få tatt opp sin sak hos paven.

Terje Ellingsen hevder i sin bok om reformasjonen i Norge at Kristians politikk overfor biskopene og kirken virket til stor skade for kirkens posisjon. Den svekket kirkens stilling i Norge og banet veien for den senere Kristian III's kupp, da han avsatte alle de katolske biskopene og i tillegg fengslet flere av dem.⁸

⁸ Ellingsen, «Reformasjonen i Norge», 23

Men Kristian IIs politikk førte også til stor misnøye blant lensadelen i Danmark. I 1523 kom det til opprør og Kristian måtte flykte fra landet, til Nederland, hvor han nå søkte støtte for å vinne tilbake sine riker. Hans onkel, Fredrik, ble valgt til ny konge.

2.2 Fredrik I

Da nyheten om Erik Valkendorfs død nådde landet, valgte domkapittelet i Trondheim en ny erkebiskop i mai 1523. Dette valget falt på Olav Engelbriktsson. Han reiste straks til Roma for å få stadfestet valget. Den ett år lange reisen benyttet Olav til å orientere seg i europeiske maktforhold og knytte kontakter. Han må også ha registrert og sett reformasjonen og all omveltningen den medførte da han reiste igjennom Tyskland. På veien ned til Roma hadde han et møte med Kristian II og sverget troskap til ham. Men på hjemveien traff Olav Fredrik I, som han etter pavens råd lovet troskap. Det må ha vært en stor utfordring for Olav og andre ledere i Norge at der var to konger som lå i strid med hverandre om tronen, og at utfallet av deres kamp enda var åpent.

Vel hjemme i Norge deltok erkebiskop Olav i 1524 på et riksrådsmøte i Bergen. Her ble valget av Fredrik I til konge stadfestet. Riksrådet vedtok også en håndfestning hvor kongen måtte forplikte seg til å verne om kirkens rettigheter og beskytte landet mot lutherske fremstøt.

Men på tross av et samlet valg i denne saken maktet ikke riksrådet i Norge, i løpet av de siste tiårene frem mot reformasjonens innføring, å føre en enhetlig og slagkraftig politikk i møte med den danske kongen og de kreftene som var i sving i tiden.

Riksrådet var sammensatt av både biskoper og verdslige stormenn. Men alle hadde egne interesser, både på kirkens vegne og som lensherrer med betydelig makt og innflytelse. Riksrådet besto også av utlendinger. Et betydelig medlem av riksrådet, Vincents Lunge, representerte andre interesser enn Olav Engelbriktssøn. Den danske Vincents Lunge var kommet til Norge med oppdrag fra kongen om å tinge det nordenfjelske og sønnenfjelske under Fredrik I. Ved å gifte seg inn i den mektigste norske adelsfamilien (Fru Inger av Austråtts svigersønn) fikk han sete i riksrådet. Etter hvert fikk Olav Engelbriktssøn flere meldinger om Vincents Lunges fremstøt for å sikre seg mer eiendom. Vincents Lunge gjorde fremstøt mot Utstein kloster for å sikre seg dette som len, men dette klarte biskop Hoskuld i Stavanger å forhindre. I 1528 fikk Vincent Lunge Nonneseter kloster i personlig eie av Fredrik I. Til dette klosteret hørte det rundt 250 gårder. Dette førte til motsetninger og avstand mellom Vincents Lunge og kirken, ikke minst til erkebiskopen.

Fra denne tiden forekom det regelrett krigstilstander mellom erkebiskopen og Vincents Lunge og hans familie. Dette tjente selvsagt Fredrik Is sak om å splitte potensielle krefter som kunne rettes mot ham selv.

Og Fredrik Is løfter fra 1524 ble fort satt til side. Flere faktorer bidrog til at Fredrik i stadig økende grad nærmet seg lutherdommen og en reformasjon av kirken. For det første baserte Fredrik seg på støtte fra det stadig sterkere lutherske partiet i Danmark. For det andre var Fredriks sønn, den senere Kristian III, blitt en overbevist lutheraner, og i 1528 gjennomførte den daværende hertugen Kristian en luthersk reformasjon av Haderslev og Tørning len. En tredje faktor var at Fredriks datter var blitt giftet bort til Albrecht av Prøysen som i 1525 var blitt luthersk.

I 1526 gav derfor Fredrik I vernebrev til lutherske predikanter, og på to herredager i Odense ble det vedtatt at biskopene i Danmark ikke skulle godkjennes av paven, men av erkebiskopen i Lund, og avgiften skulle gå til kongen. Kongen ville heller ikke gripe inn ovenfor lutherske predikanter før hele kirkesaken kunne bli avgjort i et konsil. I 1529, samme året som Nonneseter kloster ble gitt til Vincents Lunge, kom der også til Norge og Bergen to lutherske predikanter med kongelig vernebrev. Fra disse årene hører vi om flere innsalg av luthersk påvirkning og virksomhet i landet, men spesielt forekom dette i Bergen og i kretsen rundt Vincents Lunge.

For erkebiskopen ble dette for mye. Han vendte seg bort fra Fredrik I og støttet seg til Kristian II og hans forsøk på å ta tilbake tronen. Kristian II hadde tidligere også sympatisert med Luther, men i 1530 gikk han tilbake til katolisismen og ble forsonet både med paven og keiser Karl V. Kristian II var avhengig av økonomisk og politisk støtte fra keiseren hvis han skulle lykkes å vinne tilbake makten i Danmark.

Høsten 1531 satte Kristian av sted mot Norge med hær og flåtestyrke. Olav Engelbriktsson møtte Kristian II i Oslo sammen med Hamars biskop Mogens og hyllet Kristian til konge. Til gjengjeld fikk de løfter og garantier som skulle sikre kirkens rettigheter. Men krigen endte i fiasko. Kristian lykkes ikke å innta noen av de norske festningene. Derfor ble det gjort avtale om forhandlinger mellom Kristian II og Fredrik I. Kristian II ble lovet fritt leide til Danmark for å forhandle med Fredrik I der. Men på tross av dette ble Kristian likevel arrestert og ført i livsvarig husarrest. Erkebiskop Olav og de andre som hadde støttet Kristian ble straffet med store pengebøter av Fredrik I. Men de fikk likevel beholde sine embeter og len.

Fredrik I fortsatte sin politikk mot kirken. Han innsatte biskoper og overdrog mer kirkelig eiendom til verdslige menn som var lojale til ham. Men i april 1533 døde Fredrik I

uten at det var avgjort hvem som skulle bli ny konge. Da riksdagen ikke klarte å bli enige om en ny konge, ble det bestemt at valget skulle utsettes ett år. Men før dette valget fant sted brøt det ut borgerkrig, den såkalte Grevefeiden. Grovt sett stod konflikten mellom borgerskapet, som ville ha Kristian II til konge, og adelen som til slutt samlet seg om Fredriks Is sønn Kristian III.

Det norske riksrådet klarte heller ikke å bestemme seg for hvem de ville ha som ny konge. Flere av dem ville hylle Fredrik Is sønn Kristian III til ny konge, men dette ville ikke erkebiskopen gå med på siden Kristian var en innbitt lutheraner. Uenigheten blant riksrådene fortsatte i to år. I mai 1535 skrev flere av dem et hyllingsbrev til Kristian III, mens Olav Engelbriktsson i hemmelighet og på oppfordring fra keiser Karl V bestemte seg for å støtte et nytt alternativt kongsemne, nemlig den katolske pfalzgreven Friedrich, Kristian IIs svigersønn. Det ble lagt planer om at pfalzgreven skulle komme med en stor hær og innta Norge våren 1536, for deretter å erobre Danmark.

I desember 1535 reiste Vincents Lunge sammen med flere av riksrådets medlemmer opp mot Nidaros for å få en endelig avklaring om kongevalget. Erkebiskopen innkalte kanniker, byens rådmenn, borgere og bønder til et møte hvor han advarte mot Vincents Lunge og riksrådernes planer. Olav hisset opp folket ved å hevde at riksrådene ville komme med krav om øyeblikkelig kongevalg og ekstra skatter. Han underrettet også de fremmøtte om den kommende hærstyrken fra pfalzgreven og keiser Karl V. På møtet ble det vedtatt at riksrådene skulle fengsles, og flere krevde at Vincents Lunge måtte drepes. Vincents Lunge ble da også drept under denne arrestasjonen, men om dette var på ordre fra erkebiskopen er usikkert.

Erkebiskop Olav hadde med dette brent alle broer til Danmark og satset alt på en katolsk konge som med keiserens støtte skulle sikre den katolske kirkens fremtid i Norge. I påvente av pfalzgrevens komme sendte Olav selv militære styrker til både Oslo og Bergen, men begge disse fremstøtene ble slått tilbake.

2.3 Kristian III

Våren 1536 kom og gikk uten at pfalzgreven og hans hær dukket opp. Erkebiskop Olavs håp var nå i ferd med å svinne hen, og med det all rest av norsk og kirkelig motstand.

Borgerkrigen i Danmark endte med at København overgav seg til Kristian III og hans hær 28. juli. Krigen hadde ført til store kostnader. Blant annet til leiehærer som enda befant seg i landet og krevde betaling. Midler måtte skaffes til veie for å sikre Kristians nye maktposisjon. Den 12. august gjorde kongen sitt kupp: De katolske biskopene i Danmark ble arrestert og

fengslet, embetene deres inndradd og all deres eiendom ble underlagt kronen.⁹ Dette kuppet godkjente Riksdagen i oktober samme år og forsvarte det med behovet for å sikre landet mot angrep både innenfra og utenfra. På samme riksdag forpliktet Kristian III å sikre Norge som del av Danmark og å ta opp kampen mot dem som enda gjorde motstand, navnlig Olav Engelbriktsson. Og hvis han klarte å gjøre ende på denne motstanden og sikre seg landet, skulle Norge bli fratatt sin rett som eget kongerike. Norge skulle fra nå av betraktes som en del av det danske riket. Det ble sendt danske skip med 200 soldater til Norge. De overvintret i Bergen og reiste videre til Trondheim våren 1537.

Olav Engelbriktsson sendte bud om hjelp til Nederland. Men hjelpen som kom var bare noen få skip til å sikre at erkebiskopen kunne komme seg i sikkerhet og forlate landet. I all hemmelighet hadde nemlig keiser Karl V forsøkt å komme til en overenskomst med Kristian III. Og 3. mai 1537 ble en traktat mellom Danmark og Nederland underskrevet som forpliktet begge land til ikke å støtte det andres land fiender. Håpet om hjelp for Olavs sak hadde med dette forsvunnet, og han forlot landet i april 1537. Olav seilte til Nederland hvor han planla å samle en leiehær for å fortsette motstanden i Norge. Men Olav Engelbriktsson døde året etter.

I mai 1537 kom de danske soldatene til Trondheim og reiste videre ned til Hamar og arresterte biskop Mogens. Mogens ble ført til fangenskap i Danmark. Oslos biskop, Hans Rev, gikk frivillig med til Danmark hvor han sa fra seg bisperetten. Biskop Hoskuld i Stavanger ble brutalt tatt med til Bergen hvor han døde kort tid etter. Bergens biskop, Olav Torkelsson, var allerede død, og den nyvalgte Geble Pederssson var enda ikke innsatt. Med dette var alle de norske biskopene ryddet av veien, og med dem all reell motstand. Nå lå Norge åpent for reformasjonen.

2.4 Konklusjon

Selv om vi i Norge hadde tilfeller av lutherske predikanter og læren fikk enkelte etterfølgere, spesielt i Bergen, kom altså reformasjonen og dets budskap til et folk som på ingen måte var forberedt eller hadde gitt uttrykk for å ville ta imot den. De færreste av vanlige nordmenn kunne lese eller skrive, og de fleste var relativt upåvirket av de nye humanistiske bevegelsene som spredte om seg i Europa. Folk flest var aktive religionsutøvere som gikk til messe, kjøpte avlat og sjele-messer, søkte helbredelser for sykdom og reiste på pilegrimsferder.¹⁰

⁹ Ellingsen, «Reformasjonen i Norge», 71

¹⁰ Andreas Seierstad, *Fedrearv og kristenkall*, 146

Reformasjonen ble innført av øvrigheten, fra toppen og ned og ut i det ganske land. Andreas Seierstad betegnet reformasjonen i Norge som «eit uppsedningsarbeid som gjekk fyre seg i tvo eller tri ættleder frå ca. 1539 til eit stykke utover 1600-talet.»¹¹ Det er midt i denne perioden at Stavangersynoden i 1573 finner sted. Det som skjedde i de siste årene frem mot september 1537 og som vanligvis omtales som reformasjonen i Norge, betegnes bedre som opptakten til et politisk makt og lovskifte som dannet det rettslige grunnlaget for det videre arbeidet, reformasjonen eller oppdragelsesarbeidet. Samtidig må vi kunne si at reformasjonen i Norge formelt sett ble innført 2. september 1537.¹² Selv om det i starten fikk ingen eller små følger for religionsutøvelsen i det lokale kirkelivet, var det denne datoen Kirkeordinansen trådte i kraft som dansk og norsk lov, og at bruddet med den katolske romerkirken formelt ble gjort.

Som vi tydelig har sett er reformasjonshistorien i Norge helt avhengig av det nære forholdet Norge hadde til Danmark. Reformasjonen i Norge kom «ikkje avdi han hadde sprengt seg veg gjennom vekkjing, men avdi vi som nasjon var kopla saman med Danmark.», sier Seierstad¹³. Det var den danske kongen som drev frem den formelle og lovmessige bestemmelsen om reformasjon av kirken, og dette ble godkjent av den danske riksdagen. Ved makt og lovskiftet hadde den danske kongemakten fratatt Norge sitt riksråd og sin uavhengighet. Erkebiskop Olav Engelbriktsson var flyktet fra landet, og de katolske biskopers kirkemakt var brutt. Biskopenes embeter var tatt fra dem, og alt bispegods og biskopenes del av tienden ble underlagt den danske kronen. Nå lå beslutningsmakten og planene for den norske kirkes videre vei i dansk øvrighets hender og hos de norske menn som valgte å godta de nye premissene.

¹¹ Ibid, 143

¹² Carl Fr. Wisløff, *Norsk kirkehistorie I*, (Lutherstiftelsen; Oslo, 1966), 454

¹³ Seierstad, «*Fedrearv og kristenkall*», 165

3 Reformasjonens struktur

3.1 Reformasjonens ulike faser

Sommeren 1537 var de norske biskopene avsatt, og erkebiskopen hadde flyktet fra landet. I september samme år var Kirkeordinansen innført som gjeldende lov. Reformasjonen måtte nå gå over i en ny fase.

Andreas Seierstad deler inn reformasjonsprosessen i tre faser. Han mener disse fasene har fellestrekk for alle land hvor reformasjonen vant frem. Først hadde man en fri vekkellesbevegelse, så kom et makt og lovskifte og til slutt startet et kirkelig evangeliseringsarbeid gjennom embetet.¹⁴

I Danmark hadde den frie, lutherske predikantbevegelsen startet på 1520-tallet og fått fritt spillerom under kong Fredrik I. Denne bevegelsen banet derfor vei for, og muliggjorde makt og lovskiftet. Gjennom den frie predikantbevegelsen hadde Danmark fått mange dyktige predikanter og engasjerte menn, ikke minst i Kong Kristian III. Disse var nå klare for å ta fatt på oppgaven med å forkynne den nye læren, og å utarbeide en ny kurs for den danske kirken etter at selve makt og lovskiftet var inntruffet.

Vi kan også i Norge kjenne igjen trekk fra Seierstads inndeling av reformasjonsprosessen i tre faser. Men som vi har sett hadde de lutherske fremstøt mot landet og dens forkynnelse fått minimalt fotfeste. Man sto derfor nærmest på bar bakke når det kom til forståelse og engasjement for den nye troen, både blant prestestanden og hos vanlige folk. Hva slags inntrykk og mening vanlige folk hadde av det nye som foregikk, er vanskelig å si. Det er likevel ganske sikkert at de visste svært lite om hva selve læren gikk ut på. Heller ikke blant presteskapet og blant biskopene synes interessen for luthersk teologi, i forkant av makt og lovskiftet, å ha vært så stor.

I Bergen var hanseatmiljøet noen år tidligere blitt luthersk, og de tyske kirkenes prester var nå lutherske. Dette gjorde nok ikke den lutherske lære mer spiselig for nordmenn flest. Mange handelsmenn, spesielt i Rogaland, ønsket seg større nemlig frihet fra hanseatene. I Rogaland ønsket man seg mer handel rettet mot England.¹⁵

Det vanlige folk hadde sett av den nye troen, var de ytre endringene med en øvrighet som brutalt hadde avsatt biskopene og overdradd store mengder av kirkens jordegods og makt til kongen. Flere steder hadde man plyndret kirkene for verdisaker.

¹⁴ Ibid

¹⁵ Baasland, Ernst, «Korsfylket: Rogalands røtter inn i vår tid», (Mosaikk forlag, 2003). Min veileder, Torstein Jørgensen, har gjort meg oppmerksom på at Baaslands bok er litt omstridt ang. nøyaktighet. Jeg har likevel valgt å bruke boken som kilde fordi Baasland i denne oppgavens referanser ikke motsier andre kilder.

Likevel gikk nå reformasjonen i Norge over i en ny fase. Folket skulle oppdras i den lutherske tro. Så hvilken strategi valgte man for den videre veien?

3.2 «Med lempe og føie»

Det ble en pragmatisk og realitetsorientert løsning: Man utsatte å gjøre særlig mange endringer. På den måten vant man seg tid, og det kunne etterhvert utarbeides en konkret plan for lærens innføring i Norge. I et brev fra kongen til lensherren Eske Bille i Bergen, datert 17. juni 1537, forklarte Kristian III hvordan man skulle gå frem. Sannsynligvis ble liknende brev sendt til de andre lensherrene i landet. Kongen ønsket først og fremst at alt av biskopens jordegods og alle biskopens inntekter fra da av skulle underlegges kongens regnskaper. Videre skulle alt verdifullt inventar i alle kirker, klostre, hospitaler og soknekirker i stiftet kartlegges og registreres slik at ikke noe skulle forsvinne. Kongen fortsatte:

«Dog ville vi eder befalet have at I lade alle kirkens personer og sogneprester der over alt stiftet blive ved deres gamle skikke og ingen ny prediker indsette dennem, på det at der ikke skal voxte nogen forskrekk eller uenighet iblandt den fattige, simple og uforstandige almue der udi landet, førre end vi kunde finde der andre råd til og så med lempe og føie komme dennem til nogen bekjendelse og bedre forstand udi Guds ord. Og agte vi med det første at skikke en biskop dit ind i stiftet, som skal visitere og have tilsyn på clerkeriet at de retteligen holde og skikke dennem udi deres embede.»¹⁶

Det viktigste for den danske kongen var å sikre sine økonomiske interesser etter kuppet mot den katolske kirken, og å beholde Norge i unionen. Og kongen fikk sin gevinst. Man antar at statsinntektene i Norge mer enn fordoblet seg gjennom reformasjonen.¹⁷ Kongen må ha ment at for å beholde grepet om Norge og hindre mer oppstand, måtte man gå varsomt frem. Kongen hadde kvittet seg med den største organiserte motstanden, uten store vanskeligheter, og ville nå unngå å skape forargelse og oppstand hos vanlige folk. Prestene fikk fortsette i sine stillinger og holde frem med de gamle messene og skikkene enn så lenge.

Brevet til Eske Bille må sees i sammenheng med den kommende innsettelsen av Geble Pedersson til superintendent i Bergen og med norgesartikkelen i Kirkeordinansen. Sammen vitner de om hva slags strategi og plan kongen hadde for kirkens utvikling i Norge: Nemlig å ta det med ro. Og evangeliseringen og oppdragelsen av folket i den nye tro måtte, slik forutsetningen var, nødvendigvis bli et langtidsprosjekt.

¹⁶ Christian III's brev til Eske Bille av 17. juni 1537 fra «Gjør døren høy: Kirken i Norge 1000 år.» (Aschehoug; Oslo, 1995, 287)

¹⁷ Ellingsen, «Reformasjonen i Norge», 158

3.3 Kirkeordinansen

Kirkeordinansen ble vedtatt 2. september 1537, og ble gjeldende lov i Danmark og Norge. Dette var den nye kirkeordningen for den kirke og kristendom man nå ønsket seg. Men den var mer enn bare en lov. Den underviste, argumenterte og formanet. Kirkeordinansen gav i tillegg til bestemmelser for kirkens ordening i ytre forstand, også veiledning om hvordan og hva prestene skulle preke, ulike salmeforslag til ulike gudstjenester og om innholdet i skolene. Kirkeordinansen fra 1537 var skrevet på latin. Men det var den danske utgaven, vedtatt 1539, som ble den bindende og rettslige utgaven for Danmark og Norge. Det var den man styrte etter i det videre reformasjonsarbeidet i Norge.¹⁸ På et møte i Ribe i 1542 ble det også vedtatt 26 artikler som et tillegg til ordinansen.

Kirkeordinansen innledes med et kongebrev hvor det gjøres rede for hvordan Kirkeordinansen er blitt til, og hvorfor kongen så seg nødt til å gripe inn i kirkesituasjonen i landet. Videre defineres kongemaktens forhold til den kirkelige lovgivningen. Til slutt avsluttes kongebrevet med en alvorlig formaning til alle kongens undersåtter om å holde ordinansen. Kongen vil om nødvendig bruke makt ovenfor dem som bryter den.

Kirkeordinansen er bygget opp av seks hoveddeler. De tar for seg temaer som hvordan læren skal forkynnes; hvordan gudstjenester og kirkelige handlinger skal foregå; hvordan skolene skulle organiseres; om lønn for prester og omsorg for de fattige; om superintendentene og proster; hvilke bøker som prestene måtte være i besittelse av.

Den siste delen av Kirkeordinansen inneholder ulike bestemmelser som ble tilføyd om sommeren før den ble vedtatt i september 1537. Flere av disse omhandler avviklingen av det katolske klostervesenet og andre viktige bestemmelser som var aktuelle i overgangstiden.

Blant disse artiklene finner vi den som for Norges del var den viktigste. Her kommer det frem at Kirkeordinansen ikke uten videre kan innføres i Norge. Ja, den erkjenner at flere av bestemmelser i ordinansen ikke nødvendigvis passer til forholdene i Norge. Strategien i ordinansen for Norges del var at det snarlig skulle innsettes superintendenter i alle stiftene og at de skulle sørge for gode prester som skulle forkynne Guds rette ord. Kongen skulle ved en senere anledning selv, i samråd med superintendentene i Norge, bestemme hvilke artikler i ordinansen som skulle holdes når han selv kom til Norge. Ja, for Norges del ville det nok bli nødvendig med en annen ordinans.¹⁹

¹⁸ Ellingsen, «Kirkeordinansen av 1537», 13

¹⁹ Ibid, 110

Dette samsvarer godt med brevet til Eske Bille. Norges situasjon ble mer eller mindre satt på vent, da man anerkjente at forholdene i Norge var andre enn i Danmark. Den ville kreve andre fremgangsmåter.

3.4 Kirkeordinansens betydning i Norge

Hvordan ble Kirkeordinansen overholdt i Norge og hvilke rolle og funksjon fikk den i reformasjonsarbeidet?

Brevet til Eske Bille og Kirkeordinansens relativt forsiktige føringer for den videre utviklingen av reformasjonsarbeidet i Norge kom til å prege den videre innføringen. Det viktigste som ble satt ut i live fra Kirkeordinansen var innsettelsen av superintendenter. Men også dette skulle vise seg å ta lengre tid enn noen sannsynligvis hadde sett for seg.

I denne perioden befant kirken i Norge seg i en overgangstilstand mellom katolisisme og lutherdom. Reformasjonen var formelt innført, men kirkelivet var i høyeste grad preget av den gamle katolske tro og skikker. Det ble en periode som for mange artet seg som kaotisk og uoversiktlig. Kristian III overholdt aldri løftet fra Kirkeordinansen ved å reise til Norge. Kongen sendte i 1539 to riksråder som sine representanter, og de deltok på et stort møte i Oslo og senere på et tilsvarende møte i Bergen. På disse møtene ble Kirkeordinansen formeldt godkjent og gjeldende også for Norge.

I følge Wisløff var der ikke, som vi kjenner til, noen tilfeller hvor prester ble avsatt fordi de holdt seg til den gamle ordningen.²⁰ Men selv om prestene nesten uten unntak gav sin tilslutning til innføringen av Kirkeordinansen, er det er lite trolig at prestene i Norge, som etter kongens bestemmelse fortsatte i sine stillinger, lærte seg innholdet i den lutherske tro.

Problemet med å få satt i gang opplæringen av prester og folket og å ordne de kirkelige forhold i henhold til Kirkeordinansen, var at det i Norge ikke fantes noen til å lede arbeidet.

Selv om Bergen fikk sin første superintendent i september 1537, gikk det flere år før det samme skjedde i de andre stiftene. Geble Pedersson, som ble vigslet til superintendent i Bergen, fikk heller ikke oppgaven å være tilsynsmann for de andre stiftene. Men to år senere ser han seg likevel nødt til å skrive brev til kongen på vegne av folket i Oslo og Hamar stift. I dette brevet beklager Geble Pedersson seg over situasjonen i stiftet. Han forteller at han har deltatt på møtet i Oslo hvor Kirkeordinansen ble vedtatt, «..men dog er her ingen som trøster seg til at annamme officium superattentis».²¹ Videre forteller han at det var alles bønn og

²⁰ Wisløff, «Norsk kirkehistorie I», 418

²¹ Geble Pedersson brev til kongen av 28. juni 1539, *Gjør døren høy: Kirken i Norge 1000 år*, 291

ønske at kongen selv måtte sende dem en lærd mann som superintendent, en som kunne hjelpe dem å «..komme til evangeliets rette forstand».

Han forteller også at det i Hamar er langt over hundre prestegjeld, og at dette neppe er mulig å visitere for bare en person i løpet av ett år. Som et videre eksempel på de kaotiske og uoversiktlige forhold i landet, forteller han om noen prester som uaktsomt har gjort seg skyldige i drap. Før reformasjonen ville dette blitt tatt hånd om av kirken selv, men nå er Geble rådvill og lur på om disse skal få fortsette i embete. Hans siste argument for å vise alvor i saken, er hans frykt for at mangelen på superintendent vil føre til lite aktelse for den kristne religion i sin helhet. Han frykter rett og slett at folket mer eller mindre skal bli hedninger.

Andreas Seierstad gjør et viktig poeng når han påpeker at der i Norge ikke var mange som hadde tatt imot den nye troen. Og derfor, sier han, var det heller ikke mange som avgjort var imot troen. Det var ikke stort behov for å tvinge troen på folk. «Uppgåva var enkel nok i seg sjølv: å uppseda eit umyndig folk i evangelisk kristendom. Hadde ein bare havt menn til oppsøkingarbeidet.»²² For å oppdra et folk måtte en altså først ha oppdragelse av oppdragere. Og dette var også tanken i Kirkeordinansens artikkel om Norge. Kongen hadde lovet «med det første»²³ å sende superintendenter til landet. De skulle sørge for undervisning og opplæring av prester. Det skjedde som kjent ikke. Og konsekvensene av mangelen på egnede menn til oppgaven som tilsynsmenn, superintendenter, var nå ifølge Geble Pedersson åpenbar.

Til tross for dette gikk det enda to år før Oslo fikk sin første superintendent. Høsten 1541 ble den tidligere omtalte katolske biskopen i Oslo, Hans Reff, innsatt som luthersk tilsynsmann. Det var sannsynligvis enda vanskeligere å få en superintendent til Hamar stift. Det var kanskje grunnen til at Hamar ble slått sammen med Oslo og at Hans Reff ble superintendent i begge stift.

Samme år fikk også Stavanger sin første superintendent, Jon Guttormsson.

I Trondheim måtte man vente helt til januar 1546 før Torbjørn Olavsson ble utnevnt til superintendent.

Helt i tråd med Kirkeordinansen satte de nye superintendentene i gang arbeidet med å sette latinskolene i stand til å utdanne nye lutherske prester.²⁴ Dette arbeidet hastet, for etter som tiden gikk ville det melde seg en voldsom prestemangel i landet. I tillegg var det viktig å få satt i stand domkirkene som hadde store etterslep på vedlikeholdet. Domkirken i

²² Seierstad, «*Fedrearv og kristenkall*», 165-166

²³ Ellingsen, «*Kirkeordinansen av 1537*», 110

²⁴ *Ibid*, 98 og 110

Trondheim var blitt skadet av en brann i 1531. Problemet for superintendentene i denne perioden var å skaffe penger til dette arbeidet. Både skolene og domkirkene var helt nødvendige for å sikre utdanningen av nye prester. Men inndragningen av bispegodset hadde medført at også domkirkenes jordegods var lagt under kronen. Derfor fantes ikke inntekter til å holde skolemester, teologisk lektor, predikant og korprester.

Superintendentene hadde på sin side en helt annen inntektsramme enn sine katolske forgjengere. Det ble vanlig at de nye kirkelederne i Norge måtte reise til København for å legge frem sin sak og klage for kongen. Der meddelte de samme bekymring som Geble Pedersson, at konsekvensen av dårlig økonomi ville bli en stor prestemangel og folkets frafall fra religionen. Men ofte var disse forsøkene mer eller mindre nytteløse. Kongen og hans rådgivere mente at domkapitlene hadde mer enn nok inntekter til å dekke dette selv.²⁵

Men med tiden bedret forholdene seg noe. Man tok på alvor at det i realiteten ikke var konkrete planer om en ny kirkeordinans i Norge. Derfor ble Kirkeordinansen av 1537 viktig. Og mer av arbeidet ble med dette styrt etter Kirkeordinansens bestemmelser.

Det kom etter hvert en ny generasjon av superintendenter. Det var fremdeles vanskelig å finne nordmenn til å fylle disse viktige og ofte upopulære stillingene. Derfor ble det stort sett innsatt dansker. De nye superintendentene hadde en grundigere opplæring i den lutherske lære fra studietiden i Danmark og hadde erfaring fra de endringene som var blitt gjort i hjemlandet hvor reformasjonsprosessen hadde kommet lengre.

Det var i praksis den danske Kirkeordinansen man forsøkte å styre etter. Og mer av kirkens indre liv ble sakte endret. Etter hvert som det kom nyutdannede lutherske prester med innsikt i Kirkeordinansens bestemmelser ut i landskirkene, ble innholdet i gudstjenesteformen endret. Etter 30-40 år var de aller fleste prestene skiftet ut. Nå ble muligheten en helt annen for virkelig å sette i gang opplæringen av folket. Samtidig førte dette til større brytninger mellom prester og folket, spesielt hvor kirkeordinansens artikler gikk imot de gamle særkatolske skikkene og vanene. Blant annet opphørte ekteskapet å være sakrament. Ordinansen gav nye regler for helligdager, og ritualet og praksis for dåp og nattverd ble endret. Nå var helgendyrkelse forbudt og tildeling av siste olje opphørte. Det er i denne spenningen bestemmelsene fra Stavangersynoden ble til.

En annen utfordring var at Kirkeordinansen i enkelte saker kom i konflikt med den gamle norske kristenretten. Kristenretten var omfattende og omhandlet mange ulike deler av kirkeorganisering og kirkeliv. Og Superintendentene måtte også forholde seg til dette. Her

²⁵ Ibid, 137 og 172

var ordninger for avlønning av prester, vedlikehold av kirkebygg og bestemmelser om kallsrett beskrevet. Her var også ordningen om firedelingen av tienden forankret. Og spørsmålet om selve delingen av tienden skulle utvikle seg til en stor og langvarig strid mellom lederskapet i Norge og bøndene, spesielt i Stavanger stift. Derfor ble behovet for en ny og egen Kirkeordinans for Norge mer og mer påtrengende. På tross av dette fortsatte Kirkeordinansen av 1537 å være den loven og kirkeordning man styrte etter i hele 70 år, før det endelig i 1607 ble vedtatt en egent norsk ordinans. Kirkeordinansen av 1537 var den viktigste resursen og det viktigste dokumentet i konsolideringen av reformasjonen i Norge.

Stiftsynoden i Stavanger i 1573 fant sted 36 år etter at Kirkeordinansen ble vedtatt og reformasjonen formelt sett ble innført i Norge. Og jeg skal i min analyse av den vise mange eksempler på hvordan den kom i konflikt med de bestående gamle skikker og kirkeliv som fortsatt preget landet og spesielt Stavanger stift. Her vil det også komme tydeligere frem i hvor stor grad Kirkeordinansen preget reformasjonsarbeidet og hvor viktig den var i Stavanger stift og med all sannsynlighet også i hele Norge.

Kirkeordinansen ble altså den viktigste resursen for gjennomføringen av de endringene som kom i vårt land. Dens betydning for reformasjonsarbeidet i Norge er formidabel, i positiv forstand. Kirkeordinansen kom i en så tidlig fase av reformasjonen og med en slik tyngde og autoritet, at den tjente til å gi reformasjonsløpet et uvanlig samlet og enhetlig preg. Det er vel verdt å merke seg at reformasjonen i Norge antakelig var den minst blodige og krigerske. Og det er mye takket være Kirkeordinansen og den kloke beslutningen om å gå varsomt frem. Likevel er det nødvendig å understreke at Kirkeordinansen ikke var blitt til i Norge, og ikke med utgangspunkt i norske forhold.

3.5 Kirkens organisasjon og embeter

3.5.1 Superintendentene

De som ifølge ordinansen skulle holde reformasjonen i kirken ved makt var superintendentene. Det skulle innsettes en superintendent i hvert stift. I den første tiden av reformasjonen i Norge var det umulig å overholde Kirkeordinansens bestemmelser om valg av nye superintendenter. Som vi har sett ble det kongen som måtte finne kandidater til dette. Men etter hvert kom også domkapitlene i Norge til å spille en rolle ved valget. Men det var kongen som til sist innsatte superintendentene og som hadde ansvaret med å avlønne dem.

Superintendentene fikk stort ansvar og i Kirkeordinansen kreves det veldig mye av dem. Det var de som i realiteten hadde ansvaret for at den nye læren ble spredd ut i riket og at folket tok imot og lærte den. I samsvar med ordinansen skulle superintendentene sørge for at

det kom «gode prester» ut i sognene. De hadde tilsynsansvar for prestene og skulle sørge for at de skikket seg godt og hadde inngående kunnskap i den lutherske læren.

Superintendentene skulle visitere soknene i sitt stift. Under visitas skulle de kontrollere at prestene underviste i barnelærdommen, katekismen, og at folket faktisk tilegnet seg det de ble lært. I tillegg skulle superintendentene, i henhold til ordinansen, forhøre seg om hvordan forholdene var for prestene, skolene, hospitalene og arbeidet for de fattige.

For soknenes folk var det en plikt å møte opp når superintendenten kom på visitas. Superintendentene skulle også bistå og beskytte sine proster og prester slik at de ble sikret lønn. De skulle også bistå når prestene eventuelt kom i problemer av ulik slag. At superintendentene tok dette på alvor skal jeg vise mer av når vi kommer til analysen av stiftssynoden i Stavanger.

Utover 1500-tallet ble det mer vanlig at superintendentene ble kalt biskop, og denne tittelen ble med tiden den vanlige.

Superintendentene måtte i stor grad samarbeide med de ulike lensherrene. I Norge, hvor stiftenes grenser ofte gikk på tvers av lenenes grenser, medførte det et samarbeid med ulike lensherrer. Det kunne by på store utfordring for superintendentene. Mange ganger kom det til store og alvorlige konflikter mellom disse.²⁶ Lensherrene hadde meget stor makt og innflytelse i Norge.

3.5.2 Prostene

De nye prostene ble viktige samarbeidspartnere for superintendentene. Hvert herred skulle ha sin prost. De skulle velges av de lokale prestene sammen med superintendenten. Superintendentene spilte i praksis en betydelig rolle ved prostevalg. Det var også naturlig. For prostene var viktige brikker i arbeidet med å innføre den nye læren til folket. Spesielt i starten var det mange dårlig utdannede prester og flere av prestene var også drikkfeldige.

Prostene fikk en svært viktig tilsynsrolle og fungerte som superintendentens høyre hånd. Prostene fikk oppgaven å iverksette superintendentens bestemmelser rundt i bygdene, og de skulle også visitere de ulike soknene som var underlagt dem. Ved disse visitasene skulle prosten gjøre kontroll av kirkens regnskap, se til kirkebygget og kirkegårdene og forhøre seg om soknets prest «...rettelig preker evangeliet, utlegger barnelærdommen, utdeler sakramentene og i alle måter tar seg av sitt embete og pryder det med godt levnet; likeså om de er tilstrekkelig forsørget.»²⁷ Prostene skulle så rapportere inn til sin superintendent.

²⁶ Et eksempel er forholdet mellom Hans Gaas, superintendent i Trondheim og lensherren Evert Bild.

²⁷ Ellingsen, «Kirkeordinansen av 1537», 101

I tillegg var prostene sokneprester der de bodde. De måtte livnære seg av de inntekter soknet gav og var nødvendigvis ikke mer velstående enn andre prester.

3.5.3 Prestene

I henhold til Kirkeordinansen skulle sokneprestene i samarbeid med prosten velges av menighetens beste menn, på allmuens vegne.²⁸ Senere kom der et tillegg i Ribeartiklene som sa at menigheten skulle velge ut sju av de eldste og mest aktede menn til å foreta valg av ny prest, etter råd og samtykke fra prosten.²⁹ Etter hvert som katedralskolene kom i stand, var prestene stort sett utdannet her. Det var et viktig prinsipp at prestene ble kalt til tjeneste og at de ikke på noen måte kjøpte seg til denne stillingen.³⁰

Etter at en mann var valgt ut til prest, skulle han møte hos superintendenten for å bli overhørt. Hvis superintendenten mente at vedkommende hadde god lærdom og forstand, ble han oversendt til lensherren som nå skulle stadfeste ham på kongens vegne. Den nye presten måtte da avlegge en ed hvor han sverget kongen sin troskap. Da dette var gjort skulle superintendenten følge med den nye presten til hans soknekirke hvor han så mottok sitt embete.

Sokneprestens viktigste oppgave var å forkynne evangeliet rett og forrette sakramentene. I starten, da prestenes kunnskapsnivå ikke var så stort, måtte mange prester nøye seg med å lese opp prekenes fra en postille. Men dette var kun tillat i en overgangsperiode og ble senere forbudt. Peder Palladius' forklaring til katekismen ble også en kjærkommen hjelp for prestene. En annen viktig oppgave for prestene var å undervise de unge i katekismen. Denne undervisningen var en meget viktig del av strategien for innføringen av den nye læren. Sokneprestene fikk i så henseende en nøkkelrolle i den åndelige oppdragelsen av folket. Sokneprestene skulle ta imot skriftemål av dem som ville motta nattverd, han skulle vie brudepar og forrette ved begravelser. Sokneprestene kunne også nekte personer nattverd som åpenbart levde et syndfult liv. Prestene skulle tale klart om bot og bedring.

Prestene livnærte seg fra sin del av tienden, av prestegården og ellers de rettigheter som tidligere hadde ligget til embete. Dette kunne f. eks være diverse fiskerettigheter og skog. Ved de tre store høytider skulle presten ha offer. I tillegg betalte soknefolket for enkelte av de kirkelige handlingene som f. eks gravferd. Som hjelper til denne innkrevningen skulle det settes inn kirkeverger. Kirkevergenes ansvar var også å holde kirkebygget i god stand.

²⁸ Ibid, 62

²⁹ Ibid, 126

³⁰ Ibid, 63f

For mange prester kunne likevel inntektene være skrale. Da kunne det være aktuelt å slå sammen opptil tre sokn slik at presten på den måten hadde nok underhold. Prestene hadde ikke lov til å drive forretningsvirksomhet utover de inntektene prestegården gav.

I overgangstiden var det ofte konflikter mellom prestene og bøndene når det gjaldt avlønning. Prestene klaget over at bøndene ikke gav dem det de selv mente å ha krav på. En grunn til dette er at presterollen ble endret på en del viktige områder. Tidligere hadde prestene vært en større del av de ulike fasene i folks liv. Prestene hadde tidligere vært med for å innvie og velsigne åkrene med håp om gode avlinger, de hadde hatt sjelemesser, vært en del av avlatsordningen og gitt den siste olje til døende. Den nye læren førte til en mer individuell og personlig trosform som for mange var uvant, og flere bønder så nok ikke helt poenget med en slik prest.

De nye lutherske prestene var først og fremst ordets tjenere, og forkynnelse og undervisning ble det fremtredende i deres tjeneste. Flere prester gikk også til kamp mot helgendyrkelsen. Vi kjenner flere tilfeller hvor dette skapte strid mellom prester og vanlige folk.³¹

En annen grunn til konflikter mellom prester og bønder var den kaotiske og uoversiktlige perioden i den første tiden av reformasjonen. Prestene manglet den støtten de hadde hatt fra de katolske biskopene, og det var uklart hvilke nye lover som skulle komme. Et eksempel er endringen av ekteskapet. Det ble endret fra å være sakrament, til først og fremst å bli et verdslig anliggende. I mangel på kirkelig kontroll og klarhet rundt ekteskapets posisjon, begynte folk å leve sammen etter at trolovelsen var inngått. Man så ikke lenger samme behov for å gå til kirken for å bli gift. Ordningen for giftemål gled ut flere steder, og prestene måtte bruke mye tid til å ordne opp i disse forholdene.

En morsom kuriositet er ordningen som etter hvert utviklet seg, og som utkastet til den norske ordinansen oppmuntret til, nemlig at fordi presteenkene hadde krav på underhold en viss tid etter at presten var død, ble det vanlig at den nye, unge soknepresten giftet seg med den eldre presteenken eller hennes datter.³² Da hun døde, giftet presten seg igjen med en ung kvinne. Dette ble kalt «enken og kallet».

Selv om noen prester kunne bli truet av bøndene og ofte møtte motstand, er det mye som taler for at det er en ren myte at mange prester under reformasjonstiden ble drept på grunn av

³¹ Seierstad, «*Fedrearv og Kristenkall*», 170

³² Oluf Kolsrud, *Utkast til en norsk Kirkeordinants*, (Centraltrykkeriet; Christianina 1917), 45

motstanden hos folk. Man har ikke påvist at mer enn 2-3 prester ble drept av norske bønder i denne tiden.³³

I det store synes prestene etter hvert å lykkes med deres arbeid. Fra 1558 fikk domkapitlene påbud om å holde åtte studenter ved universitetet i København. Fredrik II grunnla i 1569 Kommunitetet ved universitetet hvor 100 fattige studenter fikk fri kost. Her fikk etter hvert flere nordmenn plass.³⁴ Alt dette førte til at nivået på prestene ble hevet.

Mot slutten av århundret ble det gjort mer for å få degner (klokkere) til hvert sogn. Dette var allerede foreskrevet i ordinansen, men i Norge lot dette seg ikke gjøre den første tiden. Degnene skulle ha ansvar for katekismeundervisningen av barn og unge. Og de skulle være forsangere under gudstjenester der hvor man ikke hadde eget kirkekor. I Norge var det nok mang en prest som sang alene til de nye danske salmene. Da degner etter hvert kom på plass ble undervisningen enda mer omfattende og bedre organisert.

En annen viktig forutsetning for å lykkes med den åndelige oppdragelsen av folket var at lærens innhold ble gjort mer tilgjengelig for folk flest i og med at flere av gudstjenestens deler ble holdt på dansk. Både preken, innstiftelsen av nattverd og katekismeutleggelsen ble holdt på dansk eller på prestens morsmål. Gudstjenesten fikk også salmesang på dansk, og mange av salmene gikk igjen og ble lært utenat av folk.

3.5.4 Lensherrene

Som kongens regionale representant hadde lensherrene en sentral rolle i syringen av landet, og etter reformasjonens innføring også av kirken. I Norge var det lensherrene i hovedlenene Båhus, Akershus, Bergenhus og Trondheims som hadde denne viktige kirkelige tilsynsoppgaven. Superintendentene måtte i stor grad samarbeide med lensherrene.

Lensherrene hadde overoppsyn med kirken og superintendenten. Det var lensherren som i samarbeid med superintendenten skulle se til at alle prester og kirkens menn hadde alt de trengte for å gjøre sin tjeneste. Som vi har sett skulle også alle prester møte hos lensherren for å sverge kongen troskap. Siden stiftene gikk på tvers av hovedlenenes grenser, måtte superintendentene forholde seg til ulike lensherrer når ulike bestemmelser for sokn og herreder skulle gjennomføres. Superintendentene måtte ofte be lensherren om hjelp for å innføre orden, f. eks ved innkreving av tiende, og i påtale av ulike misbruk.

Lensherrene hadde medhjelpere rundt i sitt len i form av fogder. Fogdene var viktige i skatteinnkrevningen og hadde oppgaven med å holde ro og orden. Det forekom at områder var

³³ Seierstad, «*Fedrearv og Kristenkall*», 163

³⁴ Wisløff, «*Norsk kirkehistorie I*», 465

forlenet til en lensherre som ikke selv befant seg i området. I disse tilfellene fikk fogdene stor makt. Fogdene var ofte upopulære hos bøndene, og de kom også ofte i konflikt med prestene.

3.5.5 Domkapitlene

Domkapitlene ble ikke i samme grad som bispestolene berørt av reformasjonen. Deres jordegods og inntektskilder skulle man ifølge kongens brev til Eske Bille og Kirkeordinansen ikke røre. Domkapitlene ble derfor en kontinuitetsbærer gjennom den ellers ganske uoversiktlige perioden etter reformasjonens innføring. Domkapitlene mistet likevel sin viktige funksjon som domsinstans, slik de før reformasjonen hadde fungert. Likevel fortsatte de å spille en viss rolle som domstol i geistlige saker. De fikk i oppgave å dømme i ekteskapsaker f. eks når enkelte fra allmuen ønsket skilsmisse.

En av de viktigste grunnene til at domkapitlene ikke mistet sine eiendommer var av hensyn til skolene og utdannelsen av nye prester. For Luther var dette så viktig at han sendte brev med Bugenhagen til København hvor han innstendig bad kongen om å la domkapitlene beholde inntektene.³⁵ Domkapitlene ble helt sentrale i oppbyggingen av skolene, som mer eller mindre lå helt nede. Siden kirkene hadde mistet mye av sine økonomiske resurser, ble kapittelets inntekter viktige i finansiering av skolene.

Domkapitlene besto av en gruppe kanniker som var ordinerte prester. Før reformasjonen hadde disse hatt et tett fellesskap i kommungården som var et bestemt hus i stiftstaden, og de hadde tjeneste ved domkirkens altere. Jo høyere i rang, jo viktige alter betjente de. Kanniker tilhørte elitesjiktet i kirken. De var av fornemme adelsfamilier og nytte høy respekt og innflytelse i kraft av deres stilling og de store inntektene fra gårder rundt i landet.

Etter reformasjonen hadde kannikene fortsatt en viktig tjeneste i domkirken. De skulle blant annet holde korsang to ganger om dagen. I disse deltok også katedralskolens elever.

Da reformasjonen kom, ble alle prester oppfordret til å gifte seg.³⁶ Det ble da slutt på det tette fellesskapet de tidligere hadde hatt i kommunehuset. Ofte besto nå domkapittelet av prester som i tillegg til sitt verv i kapittelet var sokneprester ute i stiftet. Når kannikene måtte skikke sine oppgaver i kapittelet, var det vanlig å ha vikarer som tjenestegjorde i sokneprestens fravær. Det forekom også at man valgte noen til kanniker selv om de bodde langt borte fra stiftstaden. Et eksempel fra Stavanger stift er Peder Clausson Friis, som på tross den lange avstanden fra Audnedal i Vest-Agder til Stavanger, ble medlem av

³⁵ Ibid, 413

³⁶ Ellingsen, «Kirkeordinansen av 1537», 111

domkapittelet fra 1575. Dette valget kom nok av at Peder Clausson var en særdeles lærd og dyktig mann.

3.5.6 Latinskolene

Som vi har sett var det viktig å utdanne nye, lutherske prester som kunne avløse de gamle prestene. Superintendentene og domkapitlene klarte å sette katedralskolene i stand igjen på tross av store vanskeligheter. Fremdeles var det *de sju artes liberales* som var læreemner. Elevene ble delt inn i fem klasser. Det ble i Kirkeordinansen lagt stor vekt på at elevene skulle mestre latin, og etter som de ble flinkere, avanserte de i klassetrinn.³⁷ Foruten latinkunnskaper ble det blant annet undervist i katekismen og i bibelkunnskap.

Elevene måtte også gå i kirken tilottesang og aftensang hver dag. På denne måten fikk de øve seg i sangkunst og lærte den nye lutherske gudstjenesten å kjenne.

Skolens lærere ble lønnet av inntekter som lå til domkapitlene. Elevene fikk økonomisk støtte fra domkapitlene, men også superintendentene kunne bidra.³⁸ Men elevene måtte jobbe for å kunne gå på skolen. Ved juletider og om sommeren gikk de sammen to og to og tigget på prestegårdene og hos bøndene rundt i stiftet. Elevene ble også betalt for å synge i bryllup og i begravelser. Dessverre hadde dette en bakside, for i slike tilstelninger fikk de ofte tilgang på sterk drikke. Flere presters heftige drikkevaner ble nok formet i denne forbindelse.

3.5.7 Viktige bøker

Kirkeordinansen pålegger prestene å eie følgende 7 bøker: Bibelen; Luthers kirkepostille; Melanchthons Apologi (dvs. Augustana); Melanchthons Loci communes; Luthers lille katekisme; den saksiske visitasjonsbok av 1528; Kirkeordinansen. Siden det ikke fantes trykkeri i Norge, måtte alle disse bøkene skaffes fra utlandet. Ikke bare var bøker meget kostbare, de var også vanskelig å få tak i. I følge Wisløff er det bare de tre siste bøkene som var noen lunde greie å få tak i.³⁹ Den store mangelen på bøker bidro til at konsolidering gikk sent i Norge.

Kirkeordinansen hadde gitt rammen for gudstjenesten, men noen liturgisk håndbok, alterbok, var den ikke. Merkelig nok ble det ikke utarbeidet en offisiell alterbok ved reformasjonens innføring. Og som vi har sett vedvarte de gamle ordninger å bli praktisert i Norge. Derfor var det viktig å få på plass både alterbøker og salmebøker som kunne brukes rundt i gudstjenestene. I 1539 utkom *Frans Wormordsens Håndbok*. Men denne hadde en del

³⁷ Ibid, 78-81

³⁸ Ellingsen, «Reformasjonen i Norge», 102

³⁹ Wisløff, «Norsk kirkehistorie I», 413

svakheter. F.eks. inneholdt den ikke bibeltekstene, som i henhold til Kirkeordinansen skulle leses på dansk. I 1556 kom Peder Palladius' alterbok. Denne inneholdt bibeltekster og kollektene for alle søndager og helligdager, samt nattverdliturgi og ritualet for brudevielser og dåp. Denne kom til å bli den dansk-norske kirkens offisielle alterbok.

Ulike salmebøker begynte også å bli tilgjengelige, men den som kom til å bli brukt i størst omfang, var salmeboken av Hans Tommisson fra 1569. Den hadde 268 salmer og var inndelt etter tema. Salmene besto av gamle katolske hymner, diverse oversatte tyske og svenske salmer samt salmer skrevet av fremtredende danske reformatorer.

Fordi det hadde kommet ut forskjellige bøker, ble gudstjenestene forrettet ulikt rundt i kirkene. Etter hvert ble det bestemt at gudstjenesten skulle være lik over alt. Her ble ordningen man hadde i Vår frue kirke i København den rådende malen.⁴⁰

I 1550 utkom Kristian III's bibel. Den kom først ut i 3000 eksemplarer, men var meget kostbar. Derfor var det ikke mange eksemplarer som fant veien til Norge. I 1556 var det bare 96 bibler i landet.

En annen bok som ble viktig, var Peder Palladius' utleggelse av Luthers lille katekisme (*Brevis expositio Catechismi pro prochiis Norvegianis*). Den kom ut i 1541 og var skrevet til norske sokneprester. Palladius ble egentlig oppfordret til å skrive en slik bok til danske prester. Men vel vitende om situasjonen i Norge, mente han at behovet hos de norske prestene var større. Boken ble likevel også brukt i Danmark og på Island.

⁴⁰ Andreas Brandrud, *Stavanger Domkapitels Protokoll 1571-1630*, (Aktieselskapet Thronsen & Co's Bogtrykeri, Christiania, 1901), 547

4 Utviklingen i Stavanger stift

4.1 Stavanger stift i 1537

Stavanger stift var et geografisk stort område. I tillegg til Rogaland hørte også hele Agder, Valdres, Hallingdal og Eidfjord med. Stiftet var delt mellom de to hovedlenene Bergenhus og Akershus. Stavanger var i norsk målestokk en liten by med et par hundre innbyggere ved inngangen til år 1500. Hele stiftet hadde en lav befolkning og var relativt fattig. Hele Rogalands befolkning i 1520 var på ca. 10000, og hadde 1600 skattebetalere.⁴¹ Lange tider med høy skattlegging var med på å holde folk nede. Under stridighetene mellom Kristian II og Fredrik I led befolkningen under stadige røvertokter. Men folket i Rogaland gjorde også motstand. Ved nyttår 1526 angrep 300 bønder lensherre Vincents Lunge og hans menn som var i Stavanger for å ta naturalier som lå i bispegården.

Folk i Stavanger merket reformasjonens komme først og fremst i herjingen utført av lensherren Tord Rod. Han hadde med seg soldater og pågrep den gamle katolske biskop Hoskold i hans bispegård. Han lot brenne gamle bøker og tok med seg eller ødela skatter og relikvier fra domkirken.⁴² Utstein kloster ble nå overlatt i verdslige hender, selv om munkene, som ellers i landet, fikk opphold der livet ut.⁴³ Biskop Hoskold ble fraktet til Bergen hvor han døde etter kort tid.

4.2 Stavanger stift i superintendent Jon Guttormssøns tid

Det skulle altså gå fem år fra reformasjonens formelle innføring i Norge til Stavanger stift fikk sin første biskop. Høsten 1541 ble kanniken Jon Guttormssøn utnevnt til ny superintendent. I følge Baasland er det mye som tyder på at Jon Guttormssøn var en mann fra jevne kår og fra Sørlandet.⁴⁴ Han var nært knyttet til domkirken, var dyktig og handlekraftig og som medlem av Stavanger domkapittel i tiden før reformasjonen, kjente han stiftet godt. Bispegården ble nå residens for lensherren eller hans stedfortredende fogder, så her fikk ikke Jon Guttormssøn bo. Tiden som stiftets kirkeleder ble vanskelig for Jon Guttormssøn.

Det viktigste arbeidet for den nye superintendenten var å få latinskolen opp å gå igjen, samtidig som domkirken krevde stort vedlikehold og reparasjon. Lensherre Tord Rod fikk i 1541 kongelig befaling om å få satt i stand skolen i Stavanger, og Jon Guttormssøn fikk innsatt en skolemester. Jon sørget også for at flere av latinskolens elever fikk videre

⁴¹ Baasland, «Korsfylket», 140

⁴² Ibid, 147

⁴³ Christian C. A. Lange, *Norske rigs-registranter I*, (Brøgger og Christie's Bogtrykkeri; Christiania, 1861), 52

⁴⁴ Baasland, «Korsfylket», 154

utdannelse i København. I 1544 fikk Jon og lensherren utsendt en recess, som helt i henhold til Kirkeordinansen og den gamle kristenretten, gav bøndene formaning om å velge seg ut kirkeverger og holde sine kirker i god stand.⁴⁵ I 1550 bad Jon Guttormssøn kongen om hjelp til å sette i stand domkirken i Stavanger. Det var ikke mye økonomisk hjelp å få. Hoveddelen av midlene til domkirkens vedlikehold kom ved hjelp av skattlegging av andre kirker og deres prester(kathedratikum). I årene 1554-1556 ledet Jon Guttormssøn arbeidet med reparasjonene.

På tross av dette arbeidet var det mye som ikke fungerte i stiftet. Og Jon fikk lite støtte fra kongen eller lensherrene, og økonomien var presset. Skolebygningen var i dårlig forfatning, og der fantes ikke nok midler til å ansette lektor slik Kirkeordinansen krevde. Jons arbeid var stort sett rettet mot det ytre og ikke det indre i kirkens liv. Ute i stiftets sokn var det lite som kunne endres da flertallet av prestene fra katolsk tid enda var i sine stillinger. Folk fortsatte med de katolske seder og skikker og var nok ofte negative til den nye tro. Det ble vanskelig for superintendenten å leve opp til Kirkeordinansens krav.

Jon må ha blitt mer og mer fortvilet over situasjonen. For i 1557 dro han til København for å søke støtte hos kongen. Med seg hadde han en liste over «nødagtige artikler»⁴⁶. Her ber Jon igjen om midler til å sette i stand domkirken. Det må tydeligvis ha vært vanskelig å få inn kathedratikum. Jon ber om flere tiltak som forhåpentligvis vil lette situasjonen i stiftet. Men Jon må ha blitt skuffet over mottakelsen og kongens manglende interesse for Stavanger stift. Jon Guttormssøn sa derfor opp sitt embete og gikk tilbake til sin stilling som prest i domkirken og medlem i domkapittelet.⁴⁷

4.3 Stavanger stift i superintendent Jens Gregerssøn Ribers tid

Etter at Jon Guttormssøn forlot sitt embete, bestemte kongen seg for å dele hele Stavanger stift mellom superintendentene i Bergen og Oslo.⁴⁸ Av ukjent grunn ble denne planen ikke satt ut i live, og Stavanger stift fikk sin andre superintendent, den danske Jens Gregerssøn Riber. For Stavanger stifts del var valget av ny tilsynsmann ikke annet enn en liten katastrofe. Jens Riber var en gammel mann på nesten 80 år og kom fra sitt embete som superintendent på Færøyene. Han hadde forlatt Færøyene fordi han ikke klarte å stå imot motstanden som møtte ham der, blant annet fra sjørøvere.⁴⁹ Men i 1558 kom han til Stavanger som ny superintendent. Kanskje var utnevnelsen av Riber ment som en midlertidig løsning, men

⁴⁵ Bang, *Den norske kirkes historie*, 204

⁴⁶ A. E. Erichsen, *Samlinger til Stavangers historie B.2*, (Dreyer bogtrykkeri; Stavanger, 1906), 190f

⁴⁷ Baasland, «*Korsfylket*», 155

⁴⁸ Bang, «*Den norske kirkes historie*», 209

⁴⁹ Ellingsen, «*Reformasjonen i Norge*», 173

Riber levde lenge og var superintendent i Stavanger helt frem til 1571. Rot i - og styringen av stiftet ble bare verre. Jens Riber var skrøpelig i helsen og kunne ikke drive aktiv visitas av stiftet. På denne måten fikk både prester og folk ute i soknene lite kontakt med deres tilsynsmann, og lite ble gjort for å kvalitetssikre den lutherske oppdragelsen av folket.

Flere så sitt snitt til å utnytte de rådende forhold i Stiftet. De utnyttet Ribers svakhet, og flere av kirkens og kapittelets inntekter kom over på andres hender.

Domkirken fortsatte å forfalle, prestene slet med å få sine inntekter og ting syntes å være i oppløsning da lensherren i Bergen i 1565 fikk nok av situasjonen og utnevnte Jakob Madssøn til Ribers medhjelper og visitator.⁵⁰ Dette ble nok til hjelp for stiftet, men dessverre døde Jakob Madssøn av pest ute på visitas i 1568.

Både Bang, Ellingsen og Baasland hevder at Stavanger stift var i en særlig dårlig forfatning, både når det gjaldt ledersituasjonen og i økonomi, men også i folkets innstilling til reformasjonen. Uten tvil var ledelsen i stiftet heller svak. Det var dårlig kontroll av prester og av folket.

Når det gjelder de vanskelige økonomiske forholdene for prestene, kan også dette ha vært spesielt dårlig i Stavanger stift. For etter hvert som det begynte å komme prester som var opplærte i den lutherske tro ut i soknene ble reformasjonens innhold mer klart for folk flest. De nye prestene var mer bevisste og kjente godt til bestemmelsene i Kirkeordinansen. De kunne ikke tilby folket de samme ritualer og skikker som deres forgjengere hadde gitt og som folk var blitt vant med gjennom generasjoner.

Den kirkelige kontrollen over menneskers liv ble svakere. Og det skyltes flere forhold. For det første hadde kirken mistet sin posisjon som domsinnsinstans. For det andre ble kirkens sakramentlære endret. Den gjerningsbaserte boten hvor gode gjerninger kunne bøte for synd, falt bort da skriftemålet opphørte å være sakrament. Forståelsen av ekteskapet ble endret, og nattverdens betydning og innhold ble også forstått på en ny måte. Messeoffertanken forsvant sammen med tilbedelsen av elementene. Helligdager bortfalt. Helgenbilder og relikvier ble forbudt. Valfarten til hellige steder hvor man forventet kroppslige helbredelser ble kritisert og flere steder ødelagt. I det hele hadde den katolske kirken vært en styrende del av folks hverdag som skapte trygghet og forutsigbarhet for folk. Nå ble det man kjente kritisert og forsøkt forandret, utenfra og ovenfra. Det er naturlig at folk ikke lenger så samme nytten i de nye prestene. Dette, sammen med den dårlige ledelsen som ikke evnet å gi god opplæring i

⁵⁰ Bang, «*Den norske kirkes historie*», 212

den nye troen eller støtte til sine prester lokalt, gjør det sannsynlig at forholdene var spesielt vanskelige i Stavanger stift.

Samtidige kilder beklager seg sterkt over situasjonen i stiftet og bøndenes motstand til det nye. Både Absalon Pederson Beyer og Peder Clausson gir et ganske dystert bilde av situasjonen i stiftet.⁵¹

Vi har tidligere sett at reformasjonstiden i Norge var en overgangsperiode preget av mye nytt. Biskopenes ble avsatt, og hele bispegodset tilfalt kongen. En ny kirkelov ble vedtatt, en lov som ikke var tilpasset de norske forholdene. Rettshåndhevelsen ble endret. Og det skulle nå innføres en tro som ikke hadde rot i noen folkelig bevegelse i Norge. Det er helt naturlig å anta at folk må ha vært negativt påvirket av alt det som skjedde.

Samtidig er det som oftest klagene over det som ikke fungerer som kommer frem i kildene som er tilgjengelige. Det som var bra og fungerte godt får vi sjelden vite om. Og vi må også være kritiske til samtidige kilder som f. eks. Peder Clausson Friis. Det finner ikke andre samtidige kilder som kan bekrefte alle de prestedrap han forteller om. Det er viktig å påpeke at Peder Clausson Friis stod i en vanskelig og bitter konflikt med bøndene om tiendedelingen. Hans skrifter er nok i stor grad preget av dette.⁵² Mye av den motstanden som f. eks. Bang beskriver fra Stavanger stift er basert på bøndenes motvilje mot den nye inndeling av tiende. Det er ikke nødvendigvis et uttrykk for motstand mot selve den lutherske lære. Den er først og fremst en økonomisk konflikt, og vi kan ha forståelse for bøndenes pressede økonomiske situasjon.

Men konklusjonen må uansett være at tingenes tilstand for reformasjonsarbeidet stod i en vanskelig situasjon i Stavanger stift, og mye arbeid gjenstod før en kunne si at man levde opp til Kirkeordinansens foreskrevne krav.

Heldigvis ble valget av ny superintendent til Stavanger stift en suksess, og akkurat hva stiftet så sårt trengte.

4.4 Stavanger stift under superintendent Jørgen Erikssøn i 1571 - 1573

Det er en samstemt gruppe historikere som hyller Jørgen Erikssøn som en av de viktigste og mest innflytelsesrike aktørene i reformasjonsarbeidet i Norge. Under Jørgen Erikssøns ledelse begynte stiftet å komme seg på fote igjen etter lang tids forsømmelse. Og det er under hans ledelse at Stiftsynoden i 1573 finner sted.

⁵¹ Bang, «*Den norske kirkes historie*», 213, 216

⁵² Sverre Steen, «*Det norske folks liv og historie gjennom tidene. Tidsrummet fra omkring 1500 til omkring 1640*» (H Aschehoug & CO; Oslo, 1935), 152

Den nye superintendenten var dansk og født i Haderslev, sør på Jylland, i 1535. Jørgen Erikssøn kom til Bergen i 1559 og ble lektor ved latinskolen før lensherre Erik Rosenkrantz året etter utnevnte ham til slottsprest på Bergenhus. Han reiste til København og senere Wittenberg hvor han har startet opp med studier og til sist fikk magistergrad.⁵³

I 1570 var han igjen tilbake i Bergen, giftet seg med datter av superintendent Schjelderup og ble utnevnt til medlem av domkapittelet. I januar 1571 ble Jørgen Erikssøn sendt til Stavanger for å bistå Jens Riber. Men Riber nektet å dele inntektene sine med ham. Derfor måtte Erikssøn reise tilbake til Bergen. Likevel hadde Jørgen Erikssøn skaffet seg en god innsikt i stiftets forhold. Han dro til København, hvor han 29. juli 1571 ble ordinert til superintendent i Stavanger stift. Jens Riber døde bare noen dager senere og slapp dermed å bli avsatt mens han levde.

Jørgen Erikssøn gjorde en rekke grep for å få Stavanger stift inn på en riktig reformatorisk kurs. Fra sin tid i Bergen, både gjennom sin stilling som slottsprest og som medlem av domkapittelet, fikk Jørgen Erikssøn et godt innblikk i organisering av kirken og i lensherrens styre. Han brukte tiden i Stavanger, før han tiltrådte stillingen som superintendent, til å sette seg godt inn i forholdene i stiftet.

Han skjønnte fort hva som krevdes og hvilke midler han måtte ha til rådighet for å lykkes med den store oppgaven det var å lede Stavanger stift. Dette la han frem for kongen, og da han kom hjem fra København, hadde han med seg kongebrev som skulle ordne opp i de økonomiske forholdene knyttet til bispestolen og domkapittelet.⁵⁴ Inntektene som var blitt tatt fra Jens Riber skulle nå føres tilbake til Jørgen Erikssøn. Og nå skulle ingen av domkapittelets prebender forlenes til andre enn prester knyttet til kapittelet. Videre skulle det bli strengere kontroll over innkrevingen av katedratikum som gikk til domkirken. Sist skulle det kreves regnskapsplikt av kirkevergene i stiftets landskirker som skulle fremlegges under visitas. Dette ble gjort for å sikre at kirkene ikke falt sammen og at inntektene faktisk ble rett forvaltet. De kirkevergene som ikke kunne dokumentere alle inntekter og utgifter, skulle straffes av lensherren.

I 1568 ble Stavanger len opprettet og fikk egen lensherre. Også andre steder i stiftet kom det flere mindre len slik som f. eks. i Agder. Likevel vedvarte Stavanger å være underlegen Bergenhus len, og lensherren i Stavanger måtte fortsatt levere deler av skattene hos lensherren i Bergen.

⁵³ Bang, «Den norske kirkes historie», 220

⁵⁴ Lange, «Norske rigs-registranter I», 687-691

Ved å få satt kongebrevenes befaling ut i live, hadde Jørgen Erikssøn sikret seg stabile inntekter og en mer forutsigbar kirkelig administrasjon og skolevesen. Samtidig hadde han på denne måten demonstrert for alle at han hadde kongens støtte. Han var en mann som viste seg som handlekraftig.

Sommeren 1572 reiste Jørgen Erikssøn rundt i deler av stiftet på visitas.⁵⁵ Han ble kjent med de lokale prestene, deres evner og de ulike kirkeskikker som ble praktisert. Han fikk også mulighet til å møte vanlige folk og lære dem bedre å kjenne. I Lister len møtte han Peder Claussøn Friis, sokneprest i Undal (heretter Audnedal) og prost i Lister. Peder Claussøn Friis og Jørgen Erikssøn utviklet et meget godt samarbeid og Claussøn Friis ble en viktig støttespiller for Jørgen Erikssøn i den kommende tiendestriden.

Etter å ha reist rundt i store deler av stiftet hadde nå Jørgen Erikssøn fått oversikt over små og store utfordringer og problemer som ble viktige å gripe fatt i. Han innkalte derfor alle stiftets prester til et synodemøte i Stavanger i juni 1573.⁵⁶

⁵⁵ Brandrud, «*Stavanger Domkapitels Protokoll*», 6

⁵⁶ (Juliansk kalender) Ibid,8

5 Hva er stiftsynoder?

5.1 Synoder i inn- og utland

I katolsk tid var det vanlig å ha prestesynoder i Skandinavia og ellers i Europa. Synoder er også noe vi kjenner fra andre kirkesamfunn og er møter hvor prester og/eller kirkeledere møtes for å drøfte ulike problemstillinger og fatte gjeldende vedtak for kirken som f. eks i lærespørsmål, embedsførsel og liturgi.

Synoder var vanlige under katolsk tid, og det er antatt at dette var en vane som naturlig ble videreført i den lutherske kirken i Tyskland.⁵⁷ I Danmark kom synodemøter, sammen med Kirkeordinansen og visitasjon, til å få stor betydning i gjennomføringen og konsolideringen av reformasjonen. I tidlige utkastet til Kirkeordinansen ble synoder omhandlet. De skulle finne sted to ganger i året slik at superintendenten skulle overhøre prestene i læren. Men dette falt bort i den endelige versjonen.⁵⁸ Likevel ble det vanlig at prestene kom sammen for å diskutere felles problemer og utfordringer. I Danmark fantes tre slags synoder.

Den første var Nasjonalsynoder, hvor alle landets superintendenter og av og til også teologiske professorer møttes. Den andre var Stiftsynoder, hvor superintendentene møtte alle prostene og noen få prester fra sitt stift. Den tredje var Kalenter, møter hvor prostene møtte sine prester og videreformidlet det de hadde hørt fra stiftsynodene.

Peder Palladius systematiserte og definerte synodene som en institusjon, mens hans bror, Niels Palladius fremhevet hvor viktige synodene var for uniformeringen av læren (*Concoria et uniformitas doctrinae*).⁵⁹

Flere av de danske synodenes statutter fikk nasjonalt gjennomslag og ble normative for kirkens organisering, spesielt synodene i 1540, 1546 og 1555. Men også for Norges del ble mye av det som ble besluttet på de danske synodene normative. Superintendent Anders Foss prøvde å få gjennomført mange av statuttene fra de danske synodene på hans egne stiftsynoder i Bergen i 1580-årene.⁶⁰ Dette viser oss at Norge lå minst en mannsalder bak Danmark i reformasjonsarbeidet på denne tiden.

I Trondheim har det, etter gammel skikk, med all sannsynlighet blitt avholdt stiftssynoder i overgangstiden før den første superintendenten ble innsatt. Det var

⁵⁷ Ingun Montgomery, «Synoden som et led i reformasjonskyrkan inre konsolidering. Synodarna i Bergen 1584 och 1589», i *Refomationens konsolidering i de nordiska länderna 1540-1610* (red. Ingmar Brohed; Universitetsforlaget AS; Oslo, 1990), 74-95

⁵⁸ *Ibid*, 77

⁵⁹ *Ibid*, 76

⁶⁰ *Ibid*

domkapittelet som tok ansvar for dette, men det ser ut til at det ble avholdt siste gang i 1547.⁶¹I Bergen ble det holdt stiftsynoder i 1569, 1584, 1585 og 1589. På synodene i Bergen ble det drøftet spørsmål fra alle områdene rundt kirkens liv, alt fra prestenes embedsførsel og personlige liv, til spørsmål knyttet til helligdager, helgenbilder og uniformering av kirkens liturgi.

I Stavanger ble det avholdt stiftsynoder i 1573, 1593 og 1594. Dessverre finnes bare protokoll av statuttene fra synoden 1573. Synoden i Stavanger er preget av ønsket om å gjennomføre Kirkeordinansens bestemmelser og tar i mindre grad enn Bergenssynodene for seg liturgien.

På Island kjenner vi også til omfattende synodevirksomhet under superintendent Gudbrandur Thorlákson på 1570-1590-tallet.⁶²

5.2 Formål

Mens synodene i Danmark ble vektlagt stor betydning for kirkens organisering, uniformitet og konsolidering og gjennomført hyppig, var synoder i Norge mindre viktig i så henseende. Der ble de ikke gjennomført med samme hyppighet. Den viktigste grunnen til dette er nok først og fremst de geografiske avstander i stiftene. Som eksempel var reiseruten for en prest i Hallingdal over fjell og vidde ned til Eidfjord i Hardanger. Derfra bar det videre i båt langs kysten ned til Stavanger. Slike reiser til stiftsstaden medføre betydelige kostnader for prestene, både økonomisk og selvsagt i tid. Og med det ville soknets kirker være uten prest i lange perioder. For superintendentene ble tilsynsoppgaven bedre røktet gjennom omfattende visitering og god kontakt med prostene rundt i stiftet.

Mens superintendentene i Oslo-Hamar, spesielt Franz Berg og Jens Nielsen la all kraft i omfattende visitasjon, innkalte superintendentene i Bergen og Stavanger til enkelte synoder fra 1560-årene. Selv om stiftsynodene i Norge ble holdt for å konsolidere og uniformere liturgi og kirkeliv, er det sannsynlig at Jørgen Eriksson også ønsket å bruke synoden som redskap for disiplinære saker.⁶³ I motsetning til Bergen var domkapittelet i Stavangers resiterende kanniker sammensatt av prester og proster som også tjenestegjorde i kirker på ulike steder i stiftet. Steinar Imsen mener at synodene i Stavanger var mer for utvidede domkapitler å regne.⁶⁴ Domkapitlene fungerte som domstol i ekteskapsaker fra 1542, men

⁶¹ Steinar Imsen, «Superintendenten. En studie i kirkepolitikk, kirkeadministrasjon og statsutvikling mellom reformasjon og eneveldet», (Universitetsforlaget, 1982) 269

⁶² Hjalti Hugason, «Evangelisk traditionalism – Gudbrandur Thorláksons konsolideringssynoder under 1570- och 1590-talen», i *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540-1610* (red. Ingmar Brohed; Universitetsforlaget AS; Oslo, 1990), 96-118

⁶³ Imsen, «Superintendenten», 269

⁶⁴ Ibid, 280

også etter hvert som domstol i geistlige disiplinærsaker. I disse tilfellene var også lensherren naturlig nok til stede siden det etter kirkeordinansen var lensherren som hadde avgjørende myndighet i ansettelse og avsettelsesaker. Superintendenten hadde en advarsel- og refserett, noe vi skal komme tilbake til senere. Imsen argumenterer altså for at synodene i Stavanger mer var utvidede kapittelmøter, og egentlig ikke kan sammenstilles med den funksjon de hadde i Danmark og til dels også i Bergen. Denne påstand har noe ved seg, for en stor del av synoden i 1573 vies flere vanskelige disiplinærsaker (som vi kommer tilbake til), og også senere synoder tar opp avsettelse og tvister mellom prester. Men fra de øvrige synodene i Stavanger mangler vi som sagt de synodale statutter. Statuttene fra møtet i 1573 omhandler likevel mange andre saker, alt fra bestemmelser om liturgi og seremonier, helligdagshold, prestenes klager og mer. Jørgen Erikssøn var dansk og hadde sin utdannelse blant annet fra Danmark. Han må ha vært godt kjent med måten kirken ble organisert i Danmark, og det er naturlig å tenke at det fra starten av var hans intensjon at synoden i Stavanger også skulle ha noe av den samme funksjonen. Så kan det heller være at de reelle forholdene i stiftet bidro til en endring av de senere synodenes karakter.

For Superintendenten gav stiftsynoden en unik mulighet til å møte hver prest personlig. Også dem han enda ikke hadde fått møtt gjennom visitas. Gjennom synoden fikk Jørgen Erikssøn innsikt i de lokale forholdene når det gjaldt kirkeskikker og seremonier. Og nettopp det var et viktig formål med synoden. I og med at så mange av stiftets prester var samlet og at de i fellesskap vedtok statutter som nå skulle gjelde for alle stiftes sokn, ble prestene ansvarliggjort. Nå kunne ingen prester si at de ikke kjente til bestemmelsene.

Synoden bidro til å samkjøre utføringen av kirkelige handlinger. To andre fordeler med synoden var superintendentens unike mulighet til å formane og undervise sine prester. Prestene fikk på sin side komme frem med sine klager både over kongens embedsmenn og bøndene, og de ble lyttet til av superintendent, domkapittel, proster og prestekollegiet.

6 Stiftsynoden i Stavanger 1573

6.1 Aktører på Stavangersynoden

Det må ha vært en begivenhet for hele Stavanger by da synoden ble holdt i junidagene 1573. Med tanke på Stavangers innbyggertall på denne tiden må et slikt antall mennesker, prester fra hele stiftet, ført til liv og røre i den lille byen. Selve synodens forhandlinger fant sted i Stavanger domkirke. Det var her domkapittelet pleide å samles når de avla sine dommer i vanlige saker.⁶⁵

I følge synodedokumentet møtte de fleste av prestene fra stiftet opp på synodemøtet.⁶⁶ Blant disse var domkapittelets medlemmer, prostene og superintendent Jørgen Eriksson på plass.

6.2 Stiftsynoden i Stavanger – dokumentbeskrivelse

Bestemmelsene fra Stiftsynoden i Stavanger er å finne i Stavanger domkapittels protokoll fra 1571 til 1630.

I 1859 utkom Andreas Fayes bok om Magister Jørgen Eriksson i *Theologisk tidsskrift for den evangelisk-lutherske kirke i Norge*, bind. II. Som bilag til denne boken ble avskrift av synodens statutter trykket. Senere samme år utkom dette i en egen bok. Denne utgaven inneholder noen små feil som gjør den litt unøyaktig.

I 1897 og i 1901 utkom en trykket utgave av domkapittelets protokoll i sin helhet. Dette ble gjort av professor Andreas Brandrud for Det norske historiske kildeskriftfond. Det er 1901-utgaven som ligger til grunn for min følgende analyse.

Stavanger domkapittels protokoll 1571-1630 inneholder, foruten protokollen fra sakene i domkapittelet, en rekke brever og dokumenter knyttet til de ulike forhandlingene og dommene. Et av disse dokumentene har følgende overskrift:

«Nogle artikler met deris klagter oc feil, som udi en almindelige synodo oc præsteforsamling offuer det gandske Stadanders (sic) stiftt bleffue foregiffne, randsagede oc det fliteligst mueligt vaar paa den tiid oc saa omhandlit, som her nu effterfølger.»⁶⁷

Videre følger flere sider som beskriver hva som ble vedtatt under synoden. Det er stor variasjon i det tematiske innholdet, alt fra vedtekter knyttet til dåps- og nattverdspraksis, prestenes økonomiske situasjon til grove beskyldninger angående enkelte presters livsførsel.

⁶⁵ Brandrud, «Stavanger Domkapitels Protokoll», 9

⁶⁶ Ibid, 553

⁶⁷ Ibid, 546

Men gjennomgangstematikken i dokumentet er at alle forhold skal innordnes i henhold til Kirkeordinansen.

Selve dokumentet strekker seg over 15 sider og er i motsetning til synodestatuttene fra Bergen i sin helhet skrevet på samtidig dansk. Dokumentet er inndelt tematisk med overskrifter over hvert tema. Jeg bruker disse i denne oppgaven. I analysen av enkelte tema har jeg for ordens skyld laget egne overskrifter.

7 Statuttene sak for sak

7.1 Om religionen

Synodens første statutt og avsnitt er en erklæring om prestenes utførelse av sitt embete.

«..ingen aff prousterne kunde sige aff noen præsterne j deris prousterij enten at lære anderledis , end den hellige skriff formelder og kong: maytts: ordinantze wduiser, ey heller anderledis at skicke sig wdi ceremonier, end dennem wdi ordinantzen befallis..»⁶⁸

Heller ingen av prestene hadde noe å utsette ved sine kollegers embedsutførelse. Samtidig etterfølges erklæringen av en streng og alvorlig påminnelse om at alle prestene «..flitteligen her effter wdj kirketienist sit ebede och kald wdretter.» i henhold til skriften og ordinantsen forordning. For «Dersom andit findes med nogen, som Gud forbiude, da skal det straffis effter Guds ord och kong: mayst: ordinantze.»

Det er ikke tilfeldig hvor sentral stilling Kirkeordinansen blir gitt allerede fra første artikkel. Kirkeordinansen var, som vist ovenfor, det dominerende virkemiddel og verktøy i innføringen av reformasjonen i Norge. Og i Stavangersynoden ble dette fremtredende. Allerede i dette første avsnittet henvises det direkte til Kirkeordinansen hele fire ganger. Samtidig henvises det også til edsavleggelsen fra Kirkeordinansens punkt 13, «Hvordan kirkens tjenere skal tilsettes»⁶⁹, hvor prestene lovt å være flittig i det embete de var betrodd.

Men det er selvsagt ikke bare Kirkeordinansen som er normativ for prestenes lære og utførelsen av kirkelige handlinger. Også skriften, bibelen, vektlegges som autoritet og normerende for læren. Dette nevnes fire ganger. I denne artikkelen sammenstilles skriften og Kirkeordinansen. Dette tjener flere formål for aktørene på stiftsynoden: Superintendent Jørgen Erikssøn stadfester, både for og sammen med stiftets prester og proster, Kirkeordinansen som gjeldende kirkelov og retningsgiveren for utførelsen av prestatjenesten. Samtidig sender han et tydelig signal utad, og spesielt til kongen og myndighetene, at kirken i Stavanger stift styres lojalt i tråd med kongens gjeldende lovgivning. Erklæringen fungerer også beskyttende for stiftets prester. For prestenes lære og sermoniutøvelse var nå gransket og godkjent av superintendenten. Det ble med dette gitt vitneprov fra stiftets øverste kirkeleder at prestene overholdt sin ed til kongen ved tiltredelsen av deres prestatjeneste. Videre skulle det også gi prestene ryggdekning i forhold til diverse press fra omgivelsene, både lokalt i møte med soknefolket, men også i forhold til lokale øvrighetspersoner som lensmenn og fogder.

⁶⁸ Brandrud, «Stavanger Domkapitels Protokoll», 546

⁶⁹ Ellingsen, «Kirkeordinansen av 1537», 63

Synodemøtet hadde en viktig overordnet funksjon, også utover superintendentens ønske om å treffe alle stiftets prester. Slik jeg ser det må planen hele tiden ha vært å sendt en delegasjon med prester til Danmark for å fremlegge dokumentet for kongen (danske kanselli).⁷⁰

Superintendentens store mål med synoden var av konsoliderende og samlende karakter. Ved det ville han kunne styrke sin egen posisjon som riktig mann for tjenesten, samt å danne en felles front mot ekstern kritikk og motstand. Dette vil bli klarere i videre analyse av dokumentet.

7.2 Om dennem som indtrenger sig med simonie til præstelige embede eller noget præstegeld.

Betegnelsen «simoni» har sitt opphav fra fortellingen om Simon som ville kjøpe makten til å meddele Den hellige ånd. Han så hva som skjedde da apostlene la sine hender på dem som i Samaria var kommet til tro og var døpt. Peter refser Simon kraftig for at han tror at Guds gave kan kjøpes for penger: «For jeg ser at du er full av bitter galle og lenket til ondskap.»⁷¹ «Simoni» ble derfor snart en betegnelse på den forbrytelse å selge eller kjøpe kirkelige rettigheter for penger eller andre goder. Allerede fra 300-tallet finnes kirkerettslige bestemmelser om avsettelse og ekskommunikasjon av dem som skaffet seg embete gjennom bestikklser. Også gjennom middelalderen ble slike bestemmelser gjentatt og utvidet.

Kallsretten gav makt. Kallsretten var derfor en del av kampen mellom kirken og verdslig øvrighet. I den nye kirkesituasjonen var det kongen, gjennom sin lensherre, som hadde øverste myndighet i kallsgjeringen. Derfor inneholdt også Kirkeordinansen bestemmelser om dette. Lensherren skulle ikke ta noe betalt ved ansettelse av nye prester. «For våre prester skal ikke nødes eller tvinges av en ugudelig simoni til å kjøpe det hellige kirkeembete, det som høviske og lærde, ærlige menn skulle kalles til»⁷² Et hvert misbruk av dette ville stride mot prestenes egentlige tjeneste og oppgave: Nemlig å preke ordet, oppfordre til lydighet mot øvrigheten og utøve rett sakramentsforvaltning.

Det er konkrete grunner til at denne artikkelen presiseres så sterkt i synodestatuttene. For en betent og smertefull sak overskygget synodemøtet: «Effterdj det nogen tid er skeed her vdi stiftit, at nogle endogsaa iblant Guds ords tienere, som imod Guds ord och kongl: mayst: ordinatze haffuer fordrisit sig med skenk och gaffuer at wille kiøbe euangelij embede...»⁷³ Vi skal senere gå gjennom denne konkrete saken.

⁷⁰ Bang, «Den norske kirkes historie», 248

⁷¹ Acta 8,18 ff.

⁷² Ellingsen, «Kirkeordinansen av 1537», 63-64

⁷³ Brandrud, «Stavanger Domkapitels Protokoll», 546-547

Artikkelen konkluderer i advarende ordelag: Hvis dette igjen etter denne dag forekommer, skal den skyldige straks avsettes fra sitt kall og embete og rømme fra stiftet.

7.3 Om daaben

Innledningsvis henvises det til Kirkeordinansen og at dåpshandlingen skal utføres i henhold til den. Men Kirkeordinansen sier egentlig ganske lite om selve dåpshandlingen. Den synes å forutsette at Luthers ordning fra 1526 - oversatt av Palladius i 1538 - ble fulgt. Denne ordningen kom med i Palladius' alterbok fra 1556.

Barna ble døpt tidlig, senest etter 8 dager. Dåpen var fremdeles sett på som nødvendig til frelse. Hjemmedåp var vanlig. Det er kanskje derfor Kirkeordinansen bruker mest plass til ordningen for dette i sine avsnitt om dåpen.⁷⁴ I katolsk tid var betinget dåp vanlig i de tilfeller en var i tvil om et barn var ordentlig døpt. Ordinansen forbyr denne type dåp.

I følge Kirkeordinansen og i den nye ordningen skulle alt leses på dansk språk, ikke latin. Barna skulle blottes og overøses så fremt dette var helsemessig forsvarlig. Også i katolsk tid var hjemmedåp vanlig. Dette også godtatt nå. Betinget (kondisjonal) dåp ble forbudt. Var man i tvil om barnet var døpt, skulle det utføres regulær dåp. Fadderne skulle påminnes sitt ansvar for undervisning av barnet, spesielt ved tilfeller hvor barnets foreldre dør. I tilfeller hvor barnets foreldre døde, fikk fadderne stort omsorgsansvar.

I Norge var det vanskelig for prestene å få tak i nye lutherske håndbøker. Mangelen på ledelse i Stavanger stift har nok også medført at gamle ordninger fra katolsk tid har blitt videreført. Utførelsen av selve dåpshandlingen har hatt mange lokale variasjoner rundt i Stavanger stift. Denne mangelen på uniformitet har skapt frustrasjon og sinne både hos prester og hos «simpel folk».⁷⁵ Selv om det allerede innledningsvis i synodebestemmelsene presiseres at de alle følger ordinansens befalinger i forhold til seremoniutførelse, forstår man fort at så ikke har vært tilfelle i tiden opp mot møtet i stiftsynoden. Der har funnet sted «megen wskickelighed her vdi stiftit». Dette virker til å være vanlig problematikk rundt i landet. Superintendent i Oslo, Jens Nilssøn, beskriver i 1580 situasjonen i Hamar og Oslo: Der er «...en stor wenighed vdi Cæremonier och Kierckeskick, saa att der holdis neppelige den skick i den ene kiercke som i den anden...somme effterfølge Psalmebøgerne och nogle gamle haandbøger.»⁷⁶ Derfor måtte synoden ta tak i de forskjellige praksiser som kom fram på møtet, og vi skal nå gå gjennom de ulike bestemmelsene.

⁷⁴ Fæhn, Helge, «Gudstjenestelivet i Den norske kirke», 113

⁷⁵ Brandrud, «Stavanger Domkapitels Protokoll», 547

⁷⁶ Fæhn, Helge, «Den liturgiske utvikling i Norge», i *Refomationens konsolidering i de nordiska länderna 1540-*

7.3.1 Ingen seremoni utenfor døren

I den katolske ordning var ikke dåpen en del av selve messen. Den ble foretatt primært før eller etter søndagens messe.⁷⁷ Dåpsfølget ble tatt imot utenfor kirkedøren. Her ble deler av dåpshandlingen utført før presten ledet dåpsfølget inn i kirken til døpefonten som var plassert ved inngangen, ofte ved nordre inngang. Luther beholdt flere av disse delene fra den katolske ordningen. I følge Fæhn fortsatte man sannsynligvis i lengre tid å legge dåpshandlingen enten før eller etter messen. I Oslo stift rådet det enda usikkerhet hos Jens Nilssøn om dåpshandlingen skulle komme før eller etter Introitus i 1580.⁷⁸ Fæhn viser også til eksempler hvor dåpshandling skjer utenfor kirkedøren så sent som i 1618 og 1619.⁷⁹

Men i Stavangersynodens bestemmelse fastslåes det at ingen del av dåpshandlingen skulle utføres utenfor kirkedøren: «...men skulle indkomme wdj kirken til funten som i Kiøbenhaffn, andensteds i Dannemark och her udj riget seduanligt værít hafuer.»⁸⁰ I januar 1568 utkom det et kongebrev til superintendentene over hele riket med påbud om at alle kirkens sermonier skulle følge «..den odning och skik, som holdis uti vor frue kirke her uti vor kiøbsted Kiøpnehafn.»⁸¹ I utgangspunktet gis dette påbud til alle sokneprester i Danmark. Hvorvidt dette kongebrevet ble sendt til alle Norges superintendenter er usikkert. Synoden i Stavanger synes likevel å ha kjennskap til dette kongebrevet, og vi kan anta at dåpen allerede i tiden før 1573 har fått plass i gudstjenesten i deler av stiftet. I så fall var dåpens plass nå mellom lesningene, før preken. Dette viser at Jørgen Erikssøn må ha hatt god oversikt over kirkesituasjonen og praksis i Danmark. Nå fikk han også gjort det klart for alle fremmøtte på synoden at det var denne liturgiske ordningen normen.

7.3.2 Barnets kropp skal ikke blottes

I Stavanger var det ulik praksis når det kom til om barna skulle være nakne eller ikke under dåpen. Noen steder var barna helt avkledd året rundt, slik Kirkeordinansen foreskrev det, mens andre steder var det bare barnets hode som ble blottet ved dåpen. Denne ulike praksis skapte negative reaksjoner flere steder. I denne omveltende tiden med mange nye skikker og ordninger var nok slike ulikheter noe som ble lagt merke til hos vanlige folk. I en tid med

1610 (red. Ingmar Brohed; Universitetsforlaget AS; Oslo, 1990), 284

⁷⁷ Fæhn, Helge, «Gudstjenestelivet i Den norske kirke», 111

⁷⁸ Ibid, 48

⁷⁹ Ibid, 111

⁸⁰ Brandrud, «Stavanger Domkapitels Protokoll», 547

⁸¹ Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, ved V.A Secher, «Corpus Constitutionum Daniæ – Forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende 1558-1660», 1. Bind. 1558-75, (Langbek; Gram; Suhm; København 1887-88), 349

sterk overtro er det ikke så rart at flere bekymret seg for at ny praksis ikke «fungerte» og var riktig nok.

Synoden samlet seg om at man bare barnets hode skulle overøses både sommers og vintertid, fordi man anså det som skadelig å blotte barnet helt om vinteren. Og man ønsket å ha lik praksis alle steder. Slike uniformerende bestemmelser fungerte nok også beskyttende for enkelte sokneprester som opplevde motstand fra soknefolket.

7.3.3 Ikke alle kan være faddere

«Ingen løssaktige folk, som føre it obenbare ont och forargeligt leffnit, skulle tilstædis at være faddere...».⁸² Kontroll av kirkemedlemmenes livsførsel var selvsagt en viktig del av sokneprestenes tjeneste. Sett i sammenheng med det store omsorgsansvaret som faddere i henhold til Kirkeordinansen hadde for dåpsbarna, er det kanskje ikke så rart at det ble stilt krav til livsførsel for fadderne. At dette ble drøftet på synoden, viser at dette var kjente forhold rundt om i stiftet. Slik var tidens forhold, og denne bestemmelsen underbygger og følger linjen satt i Kirkeordinansen.

Superintendenten ønsker å få bedre kontroll med forholdene i stiftet. Samtidig ønsker biskopen å støtte prestene sine og gi dem myndighet i sitt lokalsamfunn. Vi må anta at kirketukten etter reformasjonens innførelse lå litt nede. Det var en uoversiktlig periode for kirken i Norge: Hvem hadde myndighet og makten i den nye kirkeordningen? Hvilke maktmidler hadde man?

7.3.4 Faddere vil holde på barnet mens presten døper

Under synoden kom det også frem et annet problem som forekom under dåpen. I det presten holdt barnet, overøste det med vann og fremsa dåpsordene, trengte fadderne seg frem for å holde på barnets hode. Fadderne mente at dette var helt nødvendig «... och mener sig ellers icke ret at haffue staat sitt fadderis embede.»⁸³ Når presten nektet å la dette skje, utløste det krangling og trette, og han følte seg truet og påtvunget av dåpsfolket. Dette skulle derfor ikke noen prest la skje, men heller «... fliteligen dennem paaminde at sligt er wnytteligt.». Årsaken til denne skikken kan ha sammenheng med tanken om åndelig slektskap.

7.3.5 Wederlest

«Wdj lige maade er handlit, at jngen sognepræst skal tilstæde smaa børn, effter de døbt ere, strax at opbæris til alterit til wederlest (som de det kalde).»⁸⁴ «Weder – læst» betyr

⁸² Brandrud, «Stavanger Domkapitels Protokoll», 547

⁸³ Ibid, 547-548

⁸⁴ Brandrud, «Stavanger Domkapitels Protokoll», 548

«atter/igjen – noe som er lest.»⁸⁵ Umiddelbart etter at barnet var døpt, ble det enkelte steder utført en evangelielesning. Dette har vært en supplering til dåpsliturgien som nå var endret fra den katolske. I følge Fæhn var det gjerne fadderne som leste mens gudmoren holdt barnet. Bakgrunnen for at en slik praksis enkelte steder utviklet seg, kan ha vært oppfatning om og tro på at barnet fikk ekstra velsignelse fra evangeliet/evangelieboken ved en slik handling. Den katolske ordning for dåpen var omgitt med mange seremonier. Da kjente og kjære ordninger ble endret, er det i en overgangstid ikke så rart at det enkelte steder er videreført seremonier som folk knyttet spesielle forventninger til. Det er jo sannsynlig at det er lokale prester som i møte med det nye samtidig har ønsket å beholde deler av kjente ordninger. Det er grunnlag for å anta at superintendenten gjorde nøye overhøring av lokale kirkeskikker fra stiftet på denne synoden. Og det var på denne måten slike skikker kom frem. Denne konkrete seremonien er også bevitnet fra andre land i tidlig reformasjonstid, blant annet i Sverige.⁸⁶

I Stavanger stift ble barnet ved «wederlest» båret til alteret hvor det ble lest for fra en evangelietekst. I sammenheng med dette foregikk det flere seremonier som ikke spesifiseres, men de kan ha vært andre deler som sammen utgjorde den såkalte «wederlest». Denne handlingen reageres det sterkt imot på i synoden. Enhver sokneprest skal nå se til at ingen seremonier, utenom de allerede foreskrevne, blir utført. Men synoden tillater at fadderne bærer med seg dåpsbarnet frem til alteret når den sedvanlige ofringen til presten skal gjøres. Dette skal da finne sted etter prekenen. I følge Kirkeordinansen skulle ofringer til presten skje etter epistelen, men den rådende skikken ble ganske raskt at ofringen til presten skjer etter preken. Rundt 1570-80 er dette vanlig praksis i Norge.⁸⁷

7.3.6 Papistiske seremonier

I den katolske ordningen for dåp vigslet presten salt, visdommens symbol, og la noe av det på barnets tunge. Dette skjedde som ledd under de mange eksorsismer. Luthers første ordning for dåp fra 1523 inneholdt mange av seremoniene fra den katolske. Blant annet salt, spytt, olje og lys. Dette ble utelatt fra den nyere og forenklete ordningen fra 1526, den samme ordningen Palladius tok med i alterboken fra 1556. På Stavangersynoden ble det klart at det på enkelte steder fortsatt var vanlig å legge salt i barnets munn, samt å tenne et lys og legge i barnets hånd. Dette sies altså å fremdeles være en avlagte skikk. Kanskje har denne praksis blitt

⁸⁵ Fæhn, Helge, «Den liturgiske utvikling i Norge» i «Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540-1610», 303

⁸⁶ Ibid

⁸⁷ Fæhn, Helge, «Gudstjenestelivet i Den norske kirke», 49

forsøkt endret ved tidligere anledninger. Disse skikkene betegnes som «papistiske ceremonier».

7.3.7 Åndelig slektskap

I følge synoden var det enda en utbredt praksis at dåpen førte mennesker sammen i åndelig slektskap. Fra katolsk tro var åndelig slektskap til hinder for ekteskapsinngåelse. Åndelig slektskap oppstod mellom den dømte og fadderne, samt deres foreldre og barn; mellom dåpens forretter og den dømte samt dens foreldre; mellom barna av dømperen og av den dømte og til sist mellom fadderne og den dømtes mor.⁸⁸ Hvis det etter ekteskapsinngåelse viste seg at ektefolket var åndelig beslektet, ble ekteskapet ansett om ugyldig. Det var bare gjennom dispensasjon fra paven at en kunne sikre et slikt ekteskaps gyldighet. Parets eventuelle barn ble likevel ansett som ektefødte siden ekteparet var kirkelig velsignet.

Ved reformasjonen ble ikke åndelig slektskap en videreført lære. Generelt ble reglene for hvem som kunne inngå ekteskap mindre strenge ved reformasjonenes innførsel. Derfor skulle prestene «...altid med flid lære sin christenkirke, att fadderskap icke kand forhindre nogen ecteskab.»⁸⁹

7.3.8 Dødfødte eller udømte barn

Barn som var døde ved fødsel eller døde før det var mulig å dømpe dem skulle begraves i kirkegården «...dog foruden predikenn, ringen eller nogen ceremonier, som ordinantzen formelder.»⁹⁰ I Kirkeordinansen er det ikke foreskrevet hvordan begravelse av udømte barn skulle foregå. Men i egne kapitler skrevet til jordmødre og til barselkvinner (18 og 19)⁹¹ oppfordres disse å overgi dødfødte barn til Gud: «Og dersom det skjer at barnet dør foruten dømpe, skal man dog ikke mistrøste om barns salighet, men holde seg til ordet: La de små barn komme til meg-. Og hva som helst dere ber om i mitt navn etc.»⁹² Disse kapitlene i Kirkeordinansen og ellers fra artikkelen i Stavangersynoden viser hvor vanlig det var med dødfødte barn og risiko ved barnefødsel. Kirken tok disse tingene på alvor. Ved reformasjonen kom en ny, mer åpen holdning til barn som man ikke rakk å dømpe. Det er denne holdningen Kirkeordinansen viser og som Stavangersynoden viderefører i denne siste delen av bestemmelsene om dømpe.

⁸⁸ Bang, «Udsigt over Den norske kirkes historie under catholicismen», 222

⁸⁹ Brandrud, «Stavanger Domkapitels Protokoll», 548

⁹⁰ Ibid, 548

⁹¹ Ellingsen, «Kirkeordinansen av 1537», 73-76

⁹² Ibid, 74

7.4 Om barselkvinner effter deris barnefødzels tiid

Barselkvinner, altså kvinner som nylig hadde født barn, skulle holde seg hjemme i seks uker etter fødsel. Sokneprestene ble gjennom denne artikkelen påminnet om å formane barselkvinnene om å holde seg hjemme «...baade for skrøbeligheds och erligheds skyld, paa det at de ingen skulde til forargelse eller til ont exempel, som mange steed skeed er.»⁹³

Hele artikkelen forutsetter at barselkvinner skulle innledes i kirken etter denne perioden i hjemmet. Det stilles ingen spørsmål ved skikken, selv om det i Kirkeordinansen egentlig tas et oppgjør med selve innledning i kirken, og kaller en slik skikk for unødvendig.⁹⁴ Det må ha rådet stor usikkerhet rundt hvordan man skulle forholde seg til barselkvinnene. Selv om Kirkeordinansen sier at innledning i kirken er unødvendig, gir den likevel klare instruksjoner om at kvinnene skal holde seg hjemme en tid etter barnefødsel. Men skikken med både å holde seg hjemme og holdes utenfor samfunnet, samt innledning i kirken ble altså videreført, dog med små endringer.

I Anne Helene Bolstad Skjelbreds bok, *Uren og hedning – barselkvinner i norsk folketradisjon*, gjennomgår hun denne skikken og forklarer dens bakgrunn og hvordan den har levd i folketradisjon og i kirken fra tiden før reformasjonen og opp til moderne tid ut på 1930-tallet.⁹⁵ Denne skikken gikk langt tilbake i tid og fortsatte de fleste steder til godt ut på 1800-tallet. Skikken har visse likhetstrekk fra andre kulturer og religioner i verden. Akkurat Stavangersynodens regel om 6 ukers samfunnsisolasjon var overtatt fra katolsk praksis, som igjen hadde sin forklaring og opphav fra 3. Mos, 12,6f. Skikken har selvfølgelig utspring i omsorg for både kvinne og barn i en meget sårbar tid. Å gå gjennom et svangerskap innebar i denne tiden en stor risiko, og det var viktig for familiene å få friske og sunne barn som kunne bidra i husholdningen. Det var mye overtro forbundet med svangerskap og i perioden rett etter fødsel. Kvinnen måtte passe seg for mange ting under svangerskapet: Ikke se på en hares snute; ikke være med på ildebrann eller slakting; passe seg for å bli skremt av rotter og mus; ikke slå nagler i veggen hvor en gravid kvinne befant seg; ikke skjefte økser i samme rom som en gravid kvinne. Alt dette kunne bidra til at kvinnen ikke fødte velskapte barn.

Samtidig var ekskluderingen av kvinnen fra samfunnet og fra kirken/menigheten også et uttrykk for hvordan man så på kvinnen, på hennes seksualitet, moral og kjønn. I middelalderen var det viktige stemmer, blant andre Thomas Aquinas, som betegnet kvinnen som den som var skyld i syndefallet. Og forholdet mellom mann og kvinne var besudlet etter

⁹³ Brandrud, «Stavanger Domkapitels Protokoll», 548

⁹⁴ Ellingsen, «Kirkeordinansen av 1537», 61-62

⁹⁵ Skjelbred, Ann Helene Bolstad, «barselkvinner i norsk folketradisjon», (Universitetsforlaget, 1972)

dette fallet, siden lysten var kommet inn i bildet.⁹⁶ Og *Malleus Maleficarum*, Heksehammeren, var en bok som var med å danne bilde av kvinner som mer syndige og tilbøyelige til å gå i ledtog med djevelen.⁹⁷

Det var altså mye som kunne være farlig for barnet under svangerskapet, men kvinnen selv utgjorde ingen fare for omgivelsene. Det gjorde hun derimot etter fødselen og frem til innledning i kirken. Kvinner skulle i disse ukene ikke lage mat og heller ikke sitte sammen med de andre under måltidene i hjemmet. Man burde heller ikke gå i besøk til andre, fordi det kunne gi ulykkelige konsekvenser. Kvinnen ble rett og slett sett på som uren. Og det er nok denne folkelige oppfatningen Kirkeordinansen og Stavangersynoden viser til når de ber barselkvinner bli hjemme en tid etter fødsel. Innledning i kirken fungere da som en renselsesrite.⁹⁸ Samtidig var ikke dette offisielt kirkens lære etter reformasjonen. I Kirkeordinansen fremholdes det positive ved å føde barn. For på den måten var kvinnen en livgiver. Fra kirkens side var innledningen å oppfatte primært som en takksigelse og ære for kvinnen og familien rundt henne.

Samtidig var det også en folkelig utbredt tanke at kvinnen i denne tiden ble regnet som en hedning i ukene etter fødsel. Og som hedning var hun da utsatt for angrep fra farlige krefter i form av supranormale makter som underjordiske, hulder, tunmann og draug, men også fra mennesker med onde krefter.⁹⁹ Både barselkvinnen og barnet var i en utsatt situasjon i tiden før innledning og dåp. Kirkeordinansen ber kvinnen om å være hjemme en tid, selv om hun ikke nødvendigvis var syk eller svak etter fødselen. Dette for å være høvisk, ærbar og til godt eksempel, og ikke skape forargelse hos noen og «...dermed kanskje råde ille med sine barn.»¹⁰⁰

Igjen må det presiseres at det ikke var den nye kirkens lære at kvinnen var satt utenfor den kristne kirke i barseltiden. Og det presiseres også i Kirkeordinansen. Likevel rådet det altså en usikkerhet her, og den må ha vært grunnen til at skikken levde videre også frem til Stavangersynoden i 1573. Synoden forteller også at det mange steder skjer at barselkvinnene ikke holder seg hjemme i de sedvanlige ukene, og at dette nettopp skaper uro hos folk. En annen grunn til at ordningen fortsatte kan være at kvinnene ved innledning i kirken måtte ofte til presten. Med dette som motivasjon er det sannsynlig at presteskaper i Danmark og Norge

⁹⁶ Skjelbred, Anne Helene B, «*Uren og hedning*», 110

⁹⁷ Ibid

⁹⁸ Ibid, 105-106

⁹⁹ Ibid, 107

¹⁰⁰ Ellingsen, «*Kirkeordinansen av 1537*», 76

medvirket til at Kirkeordinansens bestemmelser ikke ble fulgt opp. Samtidig må det ha vært en positiv forståelse fra vanlige folk som gjorde at denne skikken stod så sterkt.

Stavangersynoden forbød kvinnene å holde et innviet lys i hånden mens de ble ledet inn i kirken. Dette ble avfeid som en papistisk sedvane. Det ble også klaget over at enkelte kvinner ikke ville gå rett til sin plass etter å ha blitt ledet inn av presten. Det fortelles at de holdt seg ved helgenaltere denne dagen. Sokneprestene skulle formane kvinnene til å slutte med dette med trussel om at hun kunne bli satt i den kristne kirkes bann «...thj hun er jo en affgudjske menniske.».¹⁰¹

«Løse kvinder»¹⁰² skal ikke innledes. Det var stor forskjell på gifte kvinner og kvinner som fikk barn utenfor ekteskapet. Da dåpen var blitt fast innslag under gudstjenesten, ble det vanlig at uekte barn ble døpt etter preken og ikke samtidig med ektefødte barn. Dette var en ordning som kom med i den nye norske kirkeordinansen i 1607. Ugifte kvinner måtte altså ikke sidestilles med «dannequinder». Synoden beskriver en situasjon der det virker som om flere ugifte kvinner likevel mente de burde innledes på like vilkår som gifte kvinner. Slike kvinner skulle man heller la stå offentlig skrifte foran kirkedøren «...den menige mand paa hørendis, andre til redzell».¹⁰³

Noen steder skjedde det at når en barselkone døde før hun kunne innledes i kirken, ble en annen kvinne iført den dodes klær og innledet i hennes sted. I katolsk ritual var det vanlig å bruke innviet lys og vievann ved innledningen for på den måten å lyse og stenke djevelen og det vonde fra seg igjen. Om noen døde i barselseng, ble de altså ikke reddet og fridd ut av den midlertidige utestengelsen fra kirken. Man ble ikke reddet fra djevelen og det vonde. Derfor gjorde andre kvinner det for henne. Men denne skikken ble fordømt på det sterkeste. Det ble gjort en felles bestemmelse om at enhver sokneprest som fra nå av lot dette skje, ville bli fratatt og miste sitt kall og embete.

7.5 Om Herrens nattduere

Angående nattverden formante Stavangersynoden alle sokneprester til flittig å undervise og formane sine soknebarn angående sakramentets rette bruk. Det var sedvanlig og påkrevd at folk gikk til nattverd en gang i året ved påsketider i den katolske ordningen. Og de mottok da bare nattverd under brødets skikkelse. Ellers gikk altså ikke folk til nattverd.

Men etter reformasjonen var det et stort ønske at folk oftere skulle søke nattverd: «...for messen er jo ikke noe annet enn Herrens nattverd som brukes til trøst for de skrøpelige

¹⁰¹ Brandrud, «Stavanger Domkapitels Protokoll», 548

¹⁰² Ibid, 549

¹⁰³ Ibid

samvittighetene og til å forkynne Herrens ord.»¹⁰⁴ Etter Kirkeordinansen og luthersk syn skulle mottakerne av nattverden ta imot begge elementene, både brød og vin.

Hvis det likevel ikke lyktes prestene å få folk til å gå oftere til nattverd, ble man på synoden enig i at en skulle ta i bruk trussel: De som ikke gikk til nattverd, ble sett på som foraktere av det høyverdige sakrament og skulle utelukkes fra menigheten.

Stavangersynoden la videre ned forbud mot elevasjon av kalken «...som i paffuedommit brugit er...»¹⁰⁵ og meddelte at slikt ville bli straffet. I Kirkeordinansen ser vi at elevasjon av elementene var en foreskrevet ordning. Etter innstiftelsesordene skulle elementene løftes opp og klokken ringe. Men dette var en skikk som raskt gikk ut etter som reformasjonen utviklet seg og avstanden og polemikken mellom luthersk og katolsk kirke ble større. I 1573 er dette altså regnet som en papistisk skikk, og på samme måte når menigheten fortsatte å tilbe elementene. Sannsynligvis var ikke dette tanken i Kirkeordinansen, men sedvanen var at når presten løftet elementene, falt menigheten på kne, slo seg ved brystet og tilba dem. Dette har nok fortsatt etter reformasjonen. Etter overgangsperioden, hvor verken prest eller menighet kjente godt nok til de nye skikkene og deres bakgrunn, og mange ting fortsatte som før, var det endelig tid for å ta et oppgjør med slike skikker også i Stavanger stift.

Av mer praktiske grunner skulle det nå også slutes å klemte med messeklodden under utdelingen av nattverd. Som med en del dåpsordninger ble også dette praktisert ulikt rundt i kirkene, noen steder hadde man sluttet, andre steder fortsatte den. Dette skapte protester og innsigelser fra menighetsfolket. Av uniformitetsgrunner skulle dette nå opphøre, og ikke fordi man nødvendigvis anså det som noe galt.

Ved slutten av middelalderen ble det vanlig at to kirketjenere holdt et håndklede under altergjestene for at ingen deler av brødet skulle gå til spille. En slik ordning vedvarte flere steder i stiftet også etter reformasjonen. Synoden forklarer at det var «simple folk», bedratt av den katolske transsubstansiasjonslæren, som fremholdt at dette var nødvendig. Også denne ordningen måtte nå opphøre.

Det var heller ikke nødvendig å rekonsekre elementene når det var flere nattverdsgjester enn forventet og det manglet vin og brød på alteret. Sokneprestene skulle i henhold til Kirkeordinansen på forhånd vite hvor mange som skulle ta imot nattverd. Slik

¹⁰⁴ Ellingsen, «Kirkeordinansen av 1537», 43

¹⁰⁵ Brandrud, «Stavanger Domkapitels Protokoll», 549

skulle han slippe å innvie nattverden flere ganger.¹⁰⁶ 30 år senere var man også i Stavanger klar på at det ikke var «...behoff reiteratione verborum, som mange falskelig mener.»¹⁰⁷ Folk skulle komme til skriftemål og overhøring dagen i forveien, altså på lørdagen. Men i praksis var ikke dette gjennomførbart ute på landsbygda i Norge. Så fra tidlig søndag morgen var presten i kirken og tok imot skriftemål fra dem i menigheten som ønsket å gå til alters. Så skulle, i henhold til Kirkeordinansen, presten prøve og overhøre at folk hadde tilfredsstillende kunnskap i den nye troen, at de kunne barnelærdommen og kunne svare på spørsmål om nattverden. I tillegg skulle presten se til at de hadde god vandel og ikke levde et syndig og uverdlig liv.¹⁰⁸

På samme måte som soknepresten skulle sørge for at nattverdsgjester hadde tilstrekkelig kunnskap, var det også nødvendig at barn kunne sin katekisme. Om noen likevel kunne katekismen i ung alder, måtte man likevel være minst tolv år for å ta imot nattverd. Etter sedvane fra de gamle kristenrettene ble nok barn vanligvis tatt med til alters fra syv års alder. Dette ble det nå satt en slutt for. Nå måtte man altså kunne gjøre rede for sin tro. Kirkeordinansen hadde ikke satt en nedre alder for nattverd, men den forbød «..avsindige mennesker og uforstandige barn» adgang.¹⁰⁹

Flere av prestene fortalte at brudepar ofte kom fulle til kirken oppførte seg uskikkelig på sin bryllupsdag. Det var vanlig at brudepar ved ekteskapsinngåelse, i brudemessen, fikk nattverd. Dette hadde vedvart, men fordi prestene flere steder opplevde dette som uverdlig, skulle nå ektefolk komme til messe søndagen før bryllupsdagen og motta nattverden da.

Samling på kirkebakken den dagen det var gudstjeneste var en stor begivenhet. Kirkebakken hadde viktige sosiale og praktiske funksjoner. Her møttes bønder og folk. Her kunne de prate sammen, høre siste nytt og gjøre forretninger og avtaler seg imellom. På veien til kirken fantes utsalgssteder for sterk drikk. En og annen dram ble nok også fortært på den lange veien til kirken tidlig om morgenen. På Stavangersynoden ble det tilkjennegjort «...huorledis nogen wankundige mennesker lader finde sig i druckenskab, trette ock anden vskickelighed, den dag de anemmer det høyuerdige sacrament.»¹¹⁰ Sokneprestene ble påminnet sitt ansvar som sjelesørgere og skulle i kraft av sitt embete straffe og undervise slike folk. Hvis ikke disse da la av seg sin oppførsel og bedret seg, skulle presten ta i bruk kirkens bann, dvs. å utelukke dem fra nattverden.

¹⁰⁶ Ellingsen, «Kirkeordinansen av 1537», 46

¹⁰⁷ Brandrud, «Stavanger Domkapitels Protokoll», 549

¹⁰⁸ Ibid, 60

¹⁰⁹ Ellingsen, «Kirkeordinansen av 1537», 60

¹¹⁰ Brandrud, «Stavanger Domkapitels Protokoll», 550

Samtidig minner synoden om at prestene ikke skal bedrive maktmisbruk, eller falle for fristelse og «...aff letferdighed eller aff had och affind bruker dette kirkens rijs.»¹¹¹

Det ble også presisert, med klart grunnlag i Kirkeordinansen, at ingen horkarl eller skjørlevner fikk gå til det høyverdige sakrament før de åpenbart hadde fått avløsning fra soknepresten.¹¹² Kirkeordinansen gav utførlige lister over hvem som skulle nektes altergang, dvs. satt i det kirkelige band.

I Kirkeordinansen ble det pålagt prestene et ekstra ansvar å besøke vanføre og fattige: «...for slike har mye mer enn andre behov for å høre evangeliet.»¹¹³ Sokneprestene klaget likevel over og gav eksempler på at det fantes mange som etter å ha blitt utelukket fra det sakramentale fellesskap og daglig ble bedt om å bedre seg fra sitt «onde leffnit» likevel kalte på prest på sitt sykeleie. Men synoden bestemte, i tråd med Kirkeordinansen, at slike ikke var verdt å besøke, siden de i sine velmaktstid dager foraktet «penitentzen» og ikke ville skikke seg. Unntak kunne likevel gjøres hvis soknepresten fant oppriktig tegn til anger hos den syke.

Sist ble det på det sterkeste rettet advarsel til prester som gav folk av den innviede nattverdsvinen til medisinsk bruk, som f. eks. mot infeksjoner i øyne. I katolsk tid var det mye folketro knyttet til det hellige i kirken. Det var utstrakt bruk av viet salt og vann til ulike godgjørende formål, og det var ikke uvanlig at relikvier ble brukt som diverse legemidler. Slik praksis ville nå synoden ha en endelig slutt på. Den presten som for fremtiden tillot slikt, skulle rømme stiftet og være av med sitt embete.

7.6 Om ecteskab

Stavangersynoden har ikke så mye å si om selve ekteskapsinngåelse, men viser til Kirkeordinansen. Ekteskapsinngåelse var en verdslig sak ifølge Luther, og kirken skulle ikke ha noe med den å gjøre, utenom å tilby velsignende tjenester hvis folk ønsket det. Den samme linjen fulgte på sett og vis også Kirkeordinansen. De bestemmelsene vi der finner er primært av kirkerettslig karakter.

Ekteskap var fra gammelt av primært en sak for partenes familier. Det var først utover 1200-tallet at kirken fikk en mer fremtredende rolle, først ved å være tilstede ved troløvelsen, så til mer aktiv rolle som «giftningsmann», dvs. den som gav bort bruden til mannen.¹¹⁴

Ved reformasjonen ble det altså usikkert hvordan kirken skulle forholde seg til ekteskapsinngåelsen i praksis. Fra 1556 kom Palladius' oversettelse av Luthers ordning med i

¹¹¹ Ibid

¹¹² Ellingsen, «Kirkeordinansen av 1537», 60

¹¹³ Ibid, 69

¹¹⁴ Fæhn, «Gudstjenestelivet i Den norske kirke», 137

alterboken. Men siden så få hadde tilgang til alterboken, spesielt i Norge, gikk det meste videre som før. Det forble Kirkeordinansen som sammen med de gamle norske kirkerettene i praksis var rettleidere. I tiden etter 1536/37 var det mye rot og uorden. Reformasjonen skulle innføres med forsiktighet, og prestene skulle fortsette i sin tjeneste. Men ved avsettelsen av biskopene, samt inndragelsen av kirkens gods og eiendom, ble kirkens makt og autoritet svekket. Og med Luthers holdning i bunn, krevde heller ikke kirken å være til stede ved inngåelse av ekteskap. Prester som selv etter hvert giftet seg, brøt sannsynligvis også de kirkerettslige bestemmelsene når de giftet seg med sine friller. For dem var det jo meningsløst å lyse ekteskap på forhånd. Biskopene var ikke lenger øverste myndighet og dommer i ekteskapsaker. Den rollen ble fra 1542 gitt domkapitlene, hvor også lensherren hadde sete.

Men fra 1550-tallet begynte ting å endre seg litt også i Norge. Det kom kongelige brev som krevde kirkelig vigsel. Luthers ord om frivillighet ble etter hvert strøket ut. I 1572 blir det sendt ut et brev adressert til innbyggerne i hele Norge som påkrevde kirkelig vigsel.¹¹⁵ Det rådet likevel usikkerhet rundt omkring. For i 1580, noen år etter vårt prestemøte, spør Jens Nilssøn i Oslo stift om prestene måtte være tilstede i hjemmene hvor trolovelsen fant sted.

Stavangersynoden henviser altså til Kirkeordinansen, og bare den, i sin artikkel om ekteskap. Det skal i henhold til den lyses ekteskap fra prekestolen, slik at vielsen finner sted i offentlighet. Hemmelig trolovelse ble ikke akseptert. Dette var også ment å beskytte personer som ble lovet bort uten egen vilje og viten.

Soknepresten skal ikke holde noen å være rett forlovet uten at de har lovet å ikke søke sammen i seng før de kommer til kirken. Denne bestemmelsen er med å underbygge at kongebrevenes krav har kommet i bruk i sentrale deler av stiftet, slik som i Stavanger by. Mens det andre steder i stiftet generelt rådet en mer uoversiktlig situasjon. Prestene i Stavanger skulle altså fra 1573 av være tilstede under trolovelse. Det gikk nå mot økt kirkelig involvering ved ekteskapsinngåelse, og i 1582/89 kom ekteskapsordinansen som foreskrev at prestene skulle være tilstede ved håndfeste, og at kirkelig vigsel var påkrevd. Det kan synes som om Stavanger i så henseende er litt lengre fremme enn andre steder i landet. Med tanke på hva Jørgen Erikssøn ønsker å oppnå med sin synode, spesielt å appellere til kongen for å få støtte i enkelte saker, må det ha vært svært viktig for superintendenten å være oppdatert i forhold til kongebrev og øvrighetens bestemmelser.

¹¹⁵ Ibid, 138

Videre presiseres det at «...wngne drenge och pige eller andre folk, som ligger wden ecteskab i itt forargeligt effnit och bliffuer der wdj waractige, endog de offte ere paamint, skulle staa aabenbare skriff.»¹¹⁶

Og til sist blir det minnet om at ingen sokneprester på egen hånd skal godta noen skilsmisse som ikke først er godkjent og stadfestet av domkapittelet i Stavanger.

7.7 Om kørmøser oc siellebad

Andre katolske skikker som det etter reformasjonen ble forsøkt satt en stopper for, var de årlige festene for innvielsen av den lokale kirken. Ved kirkemesse (kørmøser) ble det arrangert store bygdefester der det tydeligvis forekom mange utskeielser. Stavangersynoden beskriver at bøndene holdt disse festene etter tur, og med stor bekostning. Dette førte, ifølge synoden, til fattigdom for arrangøren. For det andre medførte disse festene avguderi, fråtseri, drukkenskap, mord og annen «Guds fortørnelse».¹¹⁷ For ikke å oppmuntre til slike fester, skulle sokneprestene slutte å holde selve kirkemesser disse dagene. Prestene skulle ikke, slik en kan anta at en del av dem faktisk gjorde, være med på festlighetene slike kirkemesser bidro til. De skulle holde seg borte.

Videre klagde synoden over «...de ugudelige siellebad, wuj huilke folk de bader sig, læser for de døde, dricker sig drucken, med megen anden wgudelighed och wtilbørlighed der wuj skeer.»¹¹⁸ Foruten å sørge for selve gravferden, pleide man også syv dager etter å holde skifte mellom arvingene, da med et etterfølgende gilde. Dette ble kalt «arveøl».¹¹⁹ I tillegg var det på selve begravellesdagen vanlig å gi almisser, spesielt å holde måltid for fattigfolk. Etter måltidet sørget man også for å gi de samme fattige et bad. Dette anså man for å være gode gjerninger som kom den avdødes sjel til gode i skjærsilden.

I og med reformasjonens komme ble prestenes roller i forhold til død og begravelse sterkt redusert. Flere av de tradisjonelle skikkene ble da videreført av folk selv. Gravfølget leste ord, bad for den avdødes sjel, holdt gravøl og tok likeså godt et sjelebad til det beste for den avdøde. Disse festene, og alt ved dem, ble sokneprestene pålagt å gå sterkt imot og å straffe. Det var deres embetsplikt. Samtidig er dette skrevet i en viss oppgitt og resignert tone, hvor det erkjennes at prestene ikke har den makt som skal til for å få slutt på uvesenet. Prestene skulle likevel holde frem med sin straff og undervisning om disse skikkene, i håp om at når dette kommer kongen for øre «...och nogen gode middil kunde findis, wed huilke

¹¹⁶ Brandrud, «*Stavanger Domkapitels Protokoll*», 551

¹¹⁷ Brandrud, «*Stavanger Domkapitels Protokoll*», 551

¹¹⁸ Ibid

¹¹⁹ Bang, «*Den norske kirkes historie*», 251

saadan wgudelighed kunne affskaffis.» I følge Kirkeordinansen var det kongens lensherrer som hadde ansvar for å sørge for lov og orden, samt å støtte prestene i deres arbeid. Overstående setning nok ment som både klage på og oppfordring til mer handling fra kongens lensmenn.

7.8 Om hellige dage

I Kirkeordinansen av 1537 er det foreskrevet hvilke dager som skal helligholdes. Flere dager fra tidligere katolsk tid ble tatt bort. Nå skulle de tre kristne hovedhøytider, jul, påske og pinse, helligholdes i tre dager for hver høytid. I tillegg skulle det holdes hellig nyttårsdag; Hellige tre kongersdag (6. jan); Kyndelsmesse (2. feb); Maria budskapsdag (25. mars); Kristi himmelfarsdag; St. Hans dag (24. juni); Marias besøksdag (2. juli); Mikkelsmesse (29.sept); Allehelgensdag (1. nov).¹²⁰

Likevel holdt folk mange av de gamle helligdagene på tross av hva Kirkeordinansen forordnet. Problemet var også at mange prester fremdeles holdt messer på de gamle helligdagene. Dette var direkte imot Kirkeordinansen, og det gjorde mange folk opprørte over forskjellene ifra kirke til kirke. Det ble bestemt at den sokneprest som fra nå av gikk imot kirkeloven og holdt messe på de gamle helligdagene, måtte bøte tre daler til hospitalet i Stavanger for første gangs forseelse. Ble presten igjen tatt for å helligholde dager utenom ordinansen, måtte han bøte med seks daler.¹²¹

Foruten disse dagene ble også prestene enige om å holde preken om «passen» (pasjonen) hver fredag i fastetiden. I følge Bang skulle dette blidgjøre og kompensere folket for tap av de gamle helligdagene.¹²²

Sist var synoden opptatt av katekismeundervisning. I Kirkeordinansen var prestene pålagt å preke først over evangeliet i en halv time, så forklare ett eller noen avsnitt fra Luthers lille katekisme. I synoden står det at prestene for de unges skyld skal undervise i katekismen. Dette er det ikke noe direkte sitat eller henvisning til. I følge Kirkeordinansen skulle de unge få katekismeundervisning en gang i uken av soknedegner (klokker).¹²³ Men som vi har sett, ble ordinansen til i Danmark under ganske andre forhold enn i Norge. I Norge hadde man sjelden soknedegner. Prestene hadde ingen som kunne ta seg av undervisning av de unge eller inneha andre oppgaver i gudstjenester. Når synoden likevel nevner at katekismen skal leses for de unges skyld, kan det være med henvisning til akkurat denne del av Kirkeordinansen.

¹²⁰ Ellingsen, «Kirkeordinansen av 1537», 54-55

¹²¹ Brandrud, «Stavanger Domkapitels Protokoll», 552

¹²² Bang, «Den norske kirkes historie», 236

¹²³ Ellingsen, «Kirkeordinansen av 1537», 90

Katekismeundervisning var en viktig måte å få lært folket opp i den lutherske tro. Det er tydelig at det flere steder har vært mangel på slik undervisning. Den som fra nå av forsømmer denne undervisning og blir påminnet av prosten, men likevel ikke bedrer seg, skal straffes slik Kirkeordinansen lyder. I følge Kirkeordinansen skulle en slik prest føres frem for superintendenten og utspørres. Hvis superintendenten fant at presten ikke var skikket og heller ikke vil bedre seg, da må han overgis til øvrigheten eller lensmannen.¹²⁴ For det var øvrigheten som avsatte prester, ikke superintendenten.

7.9 Om bededage

Bededager var gammel tradisjon, også i tiden før reformasjonen. Men dette ble bedre strukturert etter reformasjonen. Ekstraordinære bønnedager ble til vanlig holdt tre dager i strekk og vanligvis en gang i året. Denne typen bededager ble forordnet i 1538, muligens etter tysk forbilde. Bededagene ble påbudt ved kongebrev, gjerne i krigstid eller andre ekstraordinære kriser. I 1551 skulle superintendentene i Danmark la det holdes bededager etter fast gitte dato, mens det for Norges del (og Island og Færøyene) fritt skulle berammes tre bededager etter superintendentenes bestemmelse. Bakgrunn for akkurat disse bededagene var ondskap, synd og seremonier som ikke ble holdt til rett tid og etter ordinansen. For å om mulig unngå Guds straff, skulle disse bededagene holdes slik at denne synd og ondskap kunne avlegges.¹²⁵

Det kan virke som om det også i 1573 var opp til superintendenten å bestemme tid for bededager. Synoden bestemte i alle fall at det skulle holdes bededager i hovedkirkene to ganger i året, hver på tre dager. Det var 5. søndag etter påske, pluss mandag og tirsdag, samt søndag etter Mikkelsdag med de to foregående dager. Disse bededagsmessene skulle holdes i hovedkirkene, men de skulle kunngjøres fra prekestolen i alle kirker.¹²⁶

7.10 Om præsternis wënighed oc dem som icke effter ordinantzen lader sig paaminde aff superintendenten eller prousten

I og med denne artikkelen kommer vi nå inn i en litt annen tematikk i Stavangersynoden. Fra å handle om primært gamle skikker og seremonier som hang ved fra den katolske tid, var det nå orden og oppførsel blant presteskapet i stiftet som skulle settes på dagsorden. Og her var det flere vanskelige saker som måtte adresseres. Som vi skal se var dette blant de viktigste

¹²⁴ Ibid, 101

¹²⁵ Lange, «Norske Rigsregistranter I», 142

¹²⁶ Brandrud, «Stavanger Domkapitels Protokoll», 552

formål Jørgen Erikssøn hadde med synoden. Nå var de fleste av prestene faktisk samlet i ett rom og på samme sted. Prestene som deltok på stiftsynoden var av den nye generasjon prester. Det vil si at de bortimot alle var tilsatt i sine stillinger etter reformasjonens innføring i Norge. Tiden med lempe og føye var nå over, det var en ny tid. I sakene som omhandlet gamle seremonier og kirkeskikker ble det stilt høye krav til prestene. Det ble forventet at prestene stod opp og på mange måter gikk imot soknefolkets ønsker og meninger. Og det ble forventet at de innordnet seg etter kirkelovens (Kirkeordinansens) bestemmelser. Det var viktig at prestene stod sammen og hadde samme praksis.

Derfor ville nå Jørgen Erikssøn ta opp saker som handlet om presters uenighet, krangler og dårlige oppførsel. Flere av disse kranglene og feidene prestene i mellom hadde fått uheldige følger. Prestenes krangling hadde nå slått tilbake, og rammet også superintendent Jørgen Erikssøn på en uheldig og til dels pinlig måte.

Det ble utformet en generell bestemmelse angående presters lydighet ovenfor superintendent og proster. Først ble det henvist til Kirkeordinansen: Den byr og befaler sokneprestene å la seg irettesette og undervise av superintendenten og prost.¹²⁷ Men siden det allikevel fantes eksempler på dem som gjorde imot dette, fattet synoden følgende beslutning: Den som fra nå av er ulydig og som fortsetter med krangel, klammeri, og ikke vil legge vinn på fred og lydighet, og som ikke etter Guds og sine medbrødres råd og påminnelse er lydig mot superintendent og prost, skal avsettes og «...rømme den stæd som hand med sin wrolighed foragit hafuer».¹²⁸

Videre påla synoden prestene å ta ansvar for hverandre og forsøke å forlike naboprester som hadde konflikter seg imellom. Men hvis noen prester ikke ville forlike seg, skulle de andre prestene melde dette videre til superintendenten og prosten før «nogen forargelse skeer»¹²⁹

7.11 Superintendenten

Jørgen Erikssøn trådte frem for synodens forsamling med en sak som ikke bare var vanskelig for prestene det gjaldt, men også for ham personlig. Saken omhandlet en «...stoer part aff præsterne wdj Listeleen...» og deres «...wsikkelige leffnit med horerij, skørleffnit och i andre wtilbørlige maade.».¹³⁰ Han frembrakte og leste to kongelige brev, samt et brev fra stattholder Povel Houitfeld. De to første brevene inneholdt egentlig det samme budskap og kongelige

¹²⁷ Ellingsen, «Kirkeordinansen av 1537», 101

¹²⁸ Brandrud, «Stavanger Domkapitels Protokoll», 553

¹²⁹ Ibid

¹³⁰ Ibid

befaling. Men det ene av disse brevene var feilaktig adressert til Frans Berg, superintendent i Oslo, da danske myndigheter tydeligvis ikke visste bedre enn at Lister len lå i Oslo stift.¹³¹ I følge disse to kongebrevene skulle de fleste av prestene i Lister bedrive grov synd og på den måten skjømte sitt embete på en riktig så svikeyfull måte. Ordren fra kongen var at superintendenten skulle igangsette granskning og finne disse prestene slik at de kunne bli avsatt og straffet. Så skulle der innsettes nye, gudfryktige og lærde menn i deres sted.

I brevet fra Povel Houitfeld var det spesielt to prester i Lister som var anklaget. Den første var Jørgen Hemingsøn Storck, sokneprest i Vanse. Han var beskyldt for å horeri og skjørlevnet. Den andre var Truls Holgerssøn, sokneprest i Bjelland (i dagens Marnardal kommune). Han var anklaget for å ha kjøpt den kongelige majestets «Wilduaare». Kongen hadde i denne tid forkjøpsrett til enkelte typer vilt, og anklagen var altså at Truls Holgerssøn hadde tilegnet seg noe av dette før kongen fikk muligheten.¹³² Det viste seg at det var en av fogdene i Lister, Bent Nilssøn, som hadde klaget disse inn for stattholder Houitfeld.

Superintendent Jørgen Erikssøn stevnet nå alle prestene på Lister inn for synoden. Saken skulle nå undersøkes og granskes i alle stiftets presters nærvær. Han bad dem alle fremlegge sitt forsvar mot anklagene som var rettet mot dem i kongebrevene og i det fra stattholderen.

Den første som trådte frem var prosten i Lister og sokneprest i Audnedal (Vigeland i Lindesnes), Peder Claussøn Friis. Han appellerte til både superintendent og andre av stiftets prester med spørsmål «...om de nogentiid enten haffde hørt eller wist med hannem at hand i saadan maade som forskreffuit staar haffde sig besmittet...».¹³³ Jørgen Erikssøn svarte da at han aldri hadde erfart annet enn at Peder Claussøn Friis «...haffuer handlit och skikitt som en erlige oprectig dannemand...» både i sin prostelige gjerning så vel som sokneprest. Dette utsagn ble også bekreftet av de andre prestene i stiftet, og Claussøn hadde dermed frigjort seg fra anklagen.

Deretter var det Matz Mikkelsøn, Anders Einerssøn og Truls Holgerssøn, sokneprestene i Lyngdal, Kvinesdal og i Bjelland, som ved brev fra soknefolket og på egen hånd frembragt sine skussmål om lærdom og livsførsel og bad sine medbrødre granske hva som var rett eller galt i beskyldningene. Heller ikke denne gangen kunne noen av de andre prestene si annet enn at de alltid hadde visst og hørt at prestene på Lister på alle måter hadde oppført seg sømmelig.

¹³¹ Petersen, «Norske rigsregistrarer II 1572-1579», (Brøgger og Christie's Bogtrykkeri; Christiania, 1862), 40

¹³² Bang, «Den norske kirkes historie», 245

¹³³ Brandrud, «Stavanger Domkapitels Protokoll», 553-554

Samtidig måtte Truls Holgerssøn forsvare seg mot anklagen om kjøp av kongens vilt. Han gav nå sin ed til de andre prestene på synoden om at han aldri hadde kjøpt noe vilt i Listerlen, og om noen i fremtiden kunne motbevise det, skulle han frivillig gå fra sitt embete. Derimot klaget Holgerssøn over at fogd Bent Nilssøn ved tidligere anledning hadde stevnet presten til tinget. Denne gang for å ha kjøpt noen falker. Men på tinget kunne ikke fogden fremføre gode nok bevis for sine anklager, og Holgerssøn hadde derfor blitt frikjent. Og heller ikke til denne anklagen kunne Bent Nilssøn frembringe bevis ved sine påstander om bukkeskinnet som egentlig var kongens.

Den siste som ikke hadde fått forsvare seg var presten i Vanse, Jørgen Storck. I brevet fra stattholderen var det særlig han som ble anklaget å føre løs livsførsel. Superintendenten og hele forsamlingen gjorde det nå klart at han enten måtte frigjøre seg fra anklagene eller bli avsatt fra sitt embete og miste sitt kall og sokn. Og på samme måte som de andre prestene forsvarte Jørgen Storck seg godt og fikk fra både superintendenten, prosten og de andre prestene «...dette vitnisbyrd, at ingen andet vite med hannem en hand jo vaar en erlige Guds ords tienere, skickelig baade i lærdom och leffnit.». Jørgen Erikssøn hadde sommeren før vært på visitas i Lister len og hadde der fått soknefolkets skryt av Listerprestene. Videre la Jørgen Storck frem brev fra både tidligere superintendent Jens Riber, prosten Claussøn Friis, samt anbefalingsbrev fra soknefolket i Vanse. I tillegg viste han til frifinnelse i domkapittelet oktober 1572. Alle disse bekreftet at der ikke var noe hold i anklagene rettet mot ham.

Som vi har sett var det ikke første gang fogden Bent Nilssøn hadde vært i dispuTT med prester i Lister. Og det var heller ikke første gang superintendent Jørgen Erikssøn hadde måttet bruke tid til å ordne opp i saker som fogden Bent Nilssøn var involvert i. I oktober 1572 stevnet Bent Nilssøn Jørgen Hemingsøn Storck for domkapittelet i Stavanger med beskyldning om hor. Han skulle, til tross av at han var gift, ha gjort en tjenestepike ved navn Marine Gaas gravid. Med løfte om en brun gammel engelsk kåpe med forgylte spenner, fikk Matz Mikkelsøns kone gjort avtale med Marine Gaas. Den innebar at Marine Gas straks etter fødselen skulle peke ut Jørgen Storck som barnefaren.¹³⁴ I det tilfellet konkluderte domkapittelet at hele saken hadde sin bakgrunn i en avindsyk prestekollega, nemlig Matz Mikkelsøn i Lyngdal og hans ønske om å bytte prestegjeld med Jørgen Storck. Han hadde nemlig tidligere foreslått å bytte prestegjeld med Jørgen Storck. Da Storck av slo et slikt bytte, prøvde Mikkelsøn å få ham avsatt ved å fabrikkere beskyldninger om hor og dårlig livsførsel.

¹³⁴ Brandrud, «Stavanger Domkapitels Protokoll», 4-6

Jørgen Storck hadde etter omfattende bevisførsel overbevist domkapittelet om at han var uskyldig i denne saken. Bent Nilssøns klage ble derfor avvist.

Men Bent Nilssøn gav seg ikke med dette og skrev klager både til kongen og til stattholderen. Det var altså disse klagene som var bakgrunnen for de tre brevene Jørgen Erikssøn leste opp.

Men det var altså ikke bare prestene i Lister som ble rammet av disse beskyldningene. Dette berørte også Jørgen Erikssøn. For indirekte ble det stilt spørsmål ved superintendentens tilsynsgjerning. Kirkeordinansen gav superintendentene et stort ansvar. De hadde ansvar for å visitere og se til at sokneprestene utførte sin tjeneste i henhold til Kirkeordinansen og den lutherske lære. Hvis den påståtte situasjon i Lister len var reell, var det jo nærmest en skandale at ikke superintendenten visste om dette og for lengst hadde sørget for å treffe nødvendige tiltak. Dette ville svekke Jørgen Erikssøns anseelse og tillit hos kongen og kunne også svekke mulighetene for støtte ved senere anledninger.

Stavanger stift besto i 1573 av to hovedlen og flere underlen. Hovedlenene var Stavanger og Akershus, mens dagens Agder var delt i flere mindre len. Hver lensherre hadde ansvar for sitt lens prester i forbindelse med ansettelse og avsettelse. Flere av lenene i Agder var bortlent til rike utlendinger som ikke befant seg i landet og som manglet innsikt og kunnskap om faktiske forhold i lenet. De satte ofte en fogd til å gjøre jobbene, blant annet med innkreving av skatter. Lister len var i denne aktuelle perioden pantsatt som sikkerhet for et lån og var under kontroll av Edele Hardenberg som bodde i Danmark. I slike tilfeller ble det relativ stor frihet og makt til lenets fogder, hvor vi i dette tilfellet har Bent Nilssøn. I den nye kirkeordningen var kirkens menn helt avhengig av støtte fra øvrigheten for å kunne gjennomføre mange av de nye endringene. Slik sett var man avhengig av godt samarbeid mellom stat og kirke, ja det var selve grunntanken i kirkeordinansen av 1537.

Alt dette gjorde det nødvendig for Jørgen Erikssøn å ta denne saken på dypeste alvor og gi klagene i kongebrevene ordentlig behandling. Samtidig var det en nok også klokt å behandle denne saken i fellesskap med hele synodeforsamlingen. Det gav selvsagt selve dommen større legitimitet og troverdighet.

Samtidig kan en undre seg over at Lyngdalspresten Matz Mikkelsøns oppførsel og handlinger ikke får større konsekvenser, verken i domkapittelsmøtet året før eller på synoden. Som vi har sett fatter synoden heller generelle bestemmelser, slik som i den første statuten og den foregående. Det kan ha vært en bevisst strategi for Jørgen Erikssøn og de andre lederne i stiftet at prestene dannet felles front i denne sak og la all skyld over på fogden Bent Nilssøn. Lyngdalsprest Mads Mikkelsøn hørte også til i Lister. Han var i så måte også berørt, og som

de andre prestene, innklaget for kongen og stattholderen. Allerede i neste statutt kommer det frem at prestene i stiftet ønsket å komme inn under kontroll av samme lensherre. Slik sett kunne det nok være klokt å fremstå som samlet. Videre spekulasjon om hvorfor Mikkelssøn ikke ble avsatt er vanskelig. Fra senere saker i domkapittelet ser vi at det ikke var så lett å få avsatt prester, eller at det kanskje i en del tilfeller heller ikke var ønskelig.¹³⁵ Ofte endte saker med at prestene betalte en bot til hospitalet i Stavanger og fikk en alvorlig advarsel. Senere saker fra domkapittelet tyder likevel på at de aktuelle prestene i Lister kanskje ikke var så fromme som synoden gir inntrykk av. Flere år senere møter vi nemlig igjen Jørgen Hemingsøn Storck i domkapittelets protokoll. Denne gangen har han mange beskyldninger rettet imot seg. Blant annet kom han ved flere anledninger i alvorlig klammeri med superintendenten, naboprester og sin prost Peder Claussøn Friis. Likevel klarte man ikke å avsette ham. Også Claussøn Friis kom i konflikter, blant annet i et par saker som involverte knivstikk i regelrette fylleslagsmål. På tinget innrømmet prosten skyld, forlikte seg med motparten og måtte betale soning til fogden. Dette truet likevel aldri hans stilling som prost og som et høyt aktet medlem av Stavanger domkapittel. Også nevnte Anders Einerssøn i Kvinesdal er å finne i protokollen. For eksempel ble han på 1590-tallet dømt til å betale bot til hospitalet for å ta en kvinne til seg, uten trolovelse og lysning i kirken. Men etter å hatt henne hos seg i en tid, sendt han henne hjem fordi hun hadde «onde saar paa hendes beenn»¹³⁶.

7.12 Om præsternis besuerringer baade om deris rettighet dennem igienholdis oc i andre maade besuaaris

Prestene opplevde mange ting som for dem var urettferdige og som gikk imot Kirkeordinansens forskrifter. De hadde mange klager over lensherrene, fogdene og bøndene. For ordens skyld blir disse klagene i det følgende gjennomgått tematisk og ikke kronologisk.

7.12.1 Klage over lensherrene

Prestene klaget over lensherrene og mente seg behandlet med for hard og streng hånd. De opplevde å ikke bli støttet når de hadde utfordringer og klager, eller når noen andre klaget over dem. De følte seg urettferdig behandlet og kom til synoden med bønn om å få komme inn under kontroll av en felles befalingsmann. Og aller helst ville de gjerne være under lensherren som hadde befalingen i Stavanger, og som også superintendent Jørgen Erikssøn hadde over seg.

¹³⁵ Bang, «Den norske kirkes historie», 274 f

¹³⁶ Brandrud, «Stavanger Domkapitels Protokoll», 75

Det er ikke vanskelig å se at dette kunne være en smart ordning på flere måter. For det første ville det gjøre kontrollen med prestene mer effektiv, forutsigbar og lettere. Jørgen Eriksson ville på den måten få mer innflytelse over hver av prestene i stiftet. Samtidig måtte det være en fordel med én lensherre som hadde en helhetlig forståelse av den kirkelige situasjon i stiftet. Det kunne også bidra til å få gjennomført flere av de endringene som blant annet var kommet frem under synodeforhandlingene. Prestene og Jørgen Eriksson må ha tenkt at en slik ordning ville bidra til økt konsolidering av den nye lære i det vidstrakte stiftet.

I tillegg forekom det at de kongelige befalingsmennene, lensherrene, innla styrmenn, børseskytterne, sagskjærere, båtsmenn og andre til kost og losji på prestegårdene uten å fremvise kongelig befaling om dette til sokneprestene. Videre hadde det skjedd at befalingsmennene uten videre krevde at sokneprestene utleverte øl og proviant til kongens skip. Alt dette bad nå prestene om at måtte opphøre.

Som vi har sett kunne prestene bli stevnet til tinget i verdslige saker. Prestene klaget over at de ofte ble stevnet til ting uten skjellig årsak og opplevde å ikke få dekket omkostningene fra deres motpart. Prestene bad om hjelp til å få rettet opp i dette. Etter Kirkeordinansen skulle øvrigheten beskytte prester slik at de fikk sin rettferdighet i de tilfeller hvor man ikke nådde gjennom på tinget.¹³⁷

Et annet problem for prestene var å holde på de rettighetene som tidligere hadde ligget til prestegårdene. Det kunne være fiskerett, skog og andre potensielle inntektsrettigheter. Ved kongens overtakelse av alt kirkegods i 1536, ble det en uoversiktlig periode i Norge. Og det ble rom for at flere av de gamle rettighetene til de ulike eiendommene kom over på andres hender, slik som under Jens Gregerssøn Ribers tid som superintendent. Etter Kirkeordinansens bestemmelser skulle prestene beholde sin prestegård. Om noe var kommet bort uten rett og dom, skulle det gis tilbake, enten det var åker, eng, skog, fiskevann eller liknende. Dette ansvar la Kirkeordinansen på lensherrene, og dette skulle de gjøre seg «flid med».¹³⁸

7.12.2 Klage over fogdene

Videre ble det klaget over at flere fogder besvarte prestene med «...gersterij och aldelis jngen skilmis gjøre imellom bønder och sognepræsterne och mindre skaansell haffuer end vndertiiden...»¹³⁹ Sannsynligvis ble det gjort til vane at fogdene overnattet i prestegårdene når de var rundt i bygdene i forbindelse med tingehold og i skatteinnkreving. Dette mente

¹³⁷ Ellingsen, «Kirkeordinansen av 1537», 87

¹³⁸ Ibid, 87-88

¹³⁹ Brandrud, «Stavanger Domkapitels Protokoll», 556

prestene kostet dem dyrt, og bad derfor om at dette ikke ble gjort oftere enn hva vanlig var i Danmark, og heller ikke oftere enn hva den enkelte hadde råd til.

Mange steder fantes det egne tingstuer hvor bygdefolket holdt bygdeting. Her hadde man også rettsaker. Fogdene fungerte ofte som påtaler i slike bygdeting. Men slike tingstuer må likevel ha manglet en del steder, for på synoden klaget prestene over at fogdene i tillegg til å innlegge seg i prestegården, også holdt tinget her. Dette forstyrret selvsagt prestene, belemret dem med utgifter, og de mente det forhindret dem fra bokstudier og i fra å utføre den egentlige tjeneste med ord og sakrament. I denne forbindelsen forekom det også tilfeller der fogden og hans menn drev «løssactighed» i prestegården.

Fogdene var skatteinnkrevere. Skatten, kongens rettigheter, ble som regel betalt i naturalia. Når fogdene reiste rundt i bygdene for å innkreve skattene, forekom det flere steder at de brukte kirkene som lagringsplass for dette. Kirkene ble så fulle av ting at «...sognepræsten neppelig vndertiiden kand komme til alteren, predickestolen eller funten at gjøre sin tienist...»¹⁴⁰, og menigheten klarte ikke komme til sine plasser. Prestene ber om at dette må opphøre.

7.12.3 Klage over bøndene

Prestene klaget over menighetene og bøndene angående vanskeligheter med innkreving av inntekter. Spesielt vanskelig var det med tienden. I følge Kirkeordinansen skulle bøndene avgi hver tiende kjerv og hver tiende høvde.¹⁴¹ Av disse skulle soknepresten ha sin del. Tienden skulle føres til presten. I de landsdelene hvor det ikke ble dyrket så mye korn, skulle bøndene gi tiende av smør, brød, fisk og annet som var sedvanlig. I Norge var det etter kristenrettene vanlig at tienden ble inndelt i fire. Dette vedvarte etter reformasjonen. Én part hver til presten, kirken og kongen, samt en siste del, bondeluten, som bøndene i teorien beholdt for å gi til fattige. Men prestene klaget over at bøndene i strid med Kirkeordinansen jukset med tienden. Ikke bare beholdt de bondeluten selv, de unnlot også å betale av rug, kveg, gruvedrift, laksefiske eller annet fiskeri. Dette mente prestene at bøndene etter gammel sedvane var pliktige å betale av. Videre ville ikke bøndene selv føre tienden til prestegården. Prestene ble derfor nødt til å hente den selv, noe som medførte stor kostnad.

Prestene krevde at bøndene måtte pålegges å hvert år gjøre sin ed på at de hadde betalt rett, «effterdij bøndene saa vtrolige tinder huertt aar ligemegit, eller der er dyre eller och fructsommelige aare.»¹⁴²

¹⁴⁰ Ibid

¹⁴¹ Tre kornband utgjorde en kjerv. Og høvde var husdyr.

¹⁴² Brandrud, «Stavanger Domkapitels Protokoll», 557

Synoden samlet seg også om et forslag knyttet til bondeluten. Denne delen burde gis til de fattige skoleguttene i Stavanger og til hospitalet i stedet for at bøndene skulle beholde denne delen selv.

Innkrevningen av prestenes rettigheter var naturlig nok en årsak til konflikt med bøndene. Presten klaget og var ikke fornøyd. De opplevde store ubehageligheter når disse sakene ble tatt opp med bøndene. Flere klaget over å bli truet og motsagte og bad om å få hjelp for Guds skyld.

Ved de tre store høytidene, jul, påske og pinse, skulle prestene etter Kirkeordinansen motta offer fra bøndene. Men heller ikke her opplevde prestene seg rettferdig behandlet av bøndene. I det hele opplevde presten ubehagelige hendelser, som trusler om overfall fra menighetsfolk og når de utførte sitt embete ved preking eller ved bandsetting.

Sist kom synoden med en felles bønn for presten Jørgen på Maaland (Moland). Han hadde et særdeles dårlig prestegjeld når det kom til inntekter. Til dette embetet hørte det ikke med noen prestegård, og presten måtte leie gård av «...konningens fougit och giffue huert aar til landskyld 4 huder» og fornye kontrakten hvert tredje år «som en anden bonde». Hele forsamlingen ba om at hr. Jørgen måtte bli fri fra dette og bli tildelt en gård av kongen. I følge Kirkeordinansen var det lensherren som hadde ansvar for at prestene hadde nok å leve av.¹⁴³ I tillegg var det lensherrens ansvar å pålegge soknefolket å gi prestene den rett de hadde og eventuelt straffe de ulydige.¹⁴⁴

Statutten avsluttes med en beslutning om at alle disse klagene måtte legges frem for kongen med håp om at det ville hjelpe dem av med vanskelighetene de møtte i hverdagen.

7.13 Om bøndernis hellige dage

Som vi har sett ovenfor fortsatte bøndene å holde helligdag på de gamle katolske høytidsdagene. Dette var i strid med Kirkeordinansens bestemmelser. I følge synoden lot bøndene være å arbeide på flere av disse dagene mens de arbeidet og lot være å komme til kirken på de foreskrevne dagene. Dette må ha vært til stor frustrasjon og irritasjon hos prestene. De var nemlig forpliktet å holde gudstjeneste på disse dagene, og det var åpenbart ikke lett om folk holdt seg hjemme.

Det er litt usikkert hvilke dager folk ikke møtte opp. Kirkeordinansen la ikke til nye høytidsdager, men videreførte slik sett gamle høytidsdager fra romerkirken. De fleste vanlige helligdager fra Temporale ble beholdt, mens helgendagene, Sanctorale, ble redusert. Man

¹⁴³ Ellingsen, «Kirkeordinansen av 1537», 99

¹⁴⁴ Ibid, 66

valgte helgendagene som var knyttet til evangeliet og videreførte disse. Aposteldagene, sammen med Maria stol (22.7) og Larsok (10.8), skulle lyses på forhånd fra prekestolen og ble flyttet til påfølgende søndag.¹⁴⁵

Som vi har sett ble prestene på synoden enige om å preke på fredagene i fastetiden. Det kan godt være at folk ikke møtte opp på disse. Vi må også huske at mange av de gamle helligdagene var knyttet nært opp til årlige gjøremål ved gårdsdriften og livsopphold. Og flere av disse helgendagene varslet været for tiden som kom. Da var det i en overgangsperiode, og så kort tid etter reformasjonens innføring, ikke så rar at bøndene holdt på sine gamle skikker.

Når denne statutten om bøndenes helligdagshold kom akkurat her (selv om temaet for så vidt var behandlet tidligere i dokumentet), er det fordi denne delen av dokumentet omhandler konkrete klager som man tenkte å fremlegge for kongen og som man håpet ville avhjelpe situasjonen.

7.14 Om kirckerne

I denne statutten er det kirkevergene og bygdefolk som kommer med klager over inntekter og verdier som tas bort fra kirken. Samtidig er det en videreføring og presisering av klagene rettet mot fogdene i tidligere statutt.

Her fortelles det at fogdene, og da for det meste på agdesiden, har tatt seg til rette og enten krevet inn skatter av jord som tilhørte kirken som kirkegods, eventuelt forsynt seg av jord som tradisjonelt har vært kirkegods, «...och disligeste vdhugger kirkens skouffue...»¹⁴⁶. Dette skjedde uten at kirkevergene fikk forklaring på hvem som hadde befalt fogdene å gjøre dette. Samtidig sto kirkene og forfalt. Man ble altså berøvet midler som skulle brukes til å vedlikeholde kirkene. Derfor bad nå kirkeverger og bønder om at slik praksis fra fogdene måtte opphøre.

Samtidig beklaget også kirkevergene at det ikke ble gitt tiende av laksefisket. Laksefiske var en innbringende inntekt for dem som hadde rettigheter til det. Og når det ikke ble gitt tiende av dette, bortfalt viktige inntekter til kirkene som hadde krav på sin fjerdedel.

7.15 Nogit meer om præsternis tienniste, vnderholdning oc andit, som dennem dagligen imellom være kand

Synodeforhandlingene begynte nå å nærme seg slutten. Det ble besluttet at alle «Guds ords tjenere» skulle vokte seg fra å forsømme sitt embete, enten ved preken og gudstjenesteholl, eller med besøk av syke. Den som fra nå av unnlater seg sin tjeneste på grunn av

¹⁴⁵ Fæhn, «Gudstjenestelivet i Den norske kirke», 106

¹⁴⁶ Brandrud, «Stavanger Domkapitels Protokoll», 558

«likegyldighet, drikkenskap eller annen forsømmelse»¹⁴⁷, og som ikke vil rette seg etter prostenes reprimande, skulle bli stevnet for superintendenten og/eller domkapitlet og bli avsatt fra sitt embete.¹⁴⁸ Dette var helt i henhold til bestemmelsene i Kirkeordinansen.¹⁴⁹

I denne siste statuten er det gjort flere bestemmelser for å sikre rettferdig fordeling av inntekter mellom prestene. Dette skulle også forebygge krangling mellom embetsbrødrene. For det første fantes det flere tilfeller hvor sokn og gårder ble liggende i to ulike prestegjeld. Her hadde det fra gammelt av vært en fast ordning for inntektene, men sannsynligvis var disse ganske intrikate og med mulighet for uenighet og krangling. Fra nå av skulle all inntekt gis den som til enhver tid gjorde tjeneste. Hvis fordelingen mellom prestene var hvert sitt år, skulle man begynne sin tjeneste og inntekt fra første søndag etter påske.

I tilfeller hvor avdøde personer ble fraktet ut fra et prestegjeld til et annet for å gravlegges, skulle utferden (prestens betaling) tilfalle den av prestene som hadde betjent vedkommende lengst mens han/hun levde: «...saa den ene broder skal her udj gjøre den anden saa megit til tienist som begrafue it liig for hannem.»¹⁵⁰ Det samme skulle gjelde dersom noen døde og ble begravet i et annet prestegjeld enn hvor de var hjemmehørende. Men hvis den døde hadde bodd i et annet prestegjeld i omtrent ett år eller mer, og døde der, skulle utferden tilfalle den som stod for begravelsen.

En forstår at disse bestemmelsene er viktige, samtidig som en også kan forstå at det kunne bli krangling angående denne inntekten. For inntektene og kostnadene ved begravelser var betydelige for prester og soknefolket. Prisen for en begravelse var 1 ku for bønder som eide mer enn 6 kyr, 2 lodd sølv for bønder som eide 6 kyr og 1 lodd sølv for bønder med 3 til 5 kyr i besetningen. For alle andre voksne var utferden 8 skilling og 6 skilling for barn.¹⁵¹

Ved tilfeller av giftemål utenfor prestegjeldet skulle offeret på 6 skilling tilfalle den presten som stod for tjenesten.

Så kunne det forekomme at noen barselkvinner ble innledet i et annet prestegjeld, «...som jcke burde at skeep uden drabelig sag...».¹⁵² I slike tilfeller skulle offeret betales til barselkvinnens lokale sokneprest. Honorar for barselkvinnens innleding var ½ pund smør for dem som eide mer enn 6 kyr og 4 skilling for alle andre.

¹⁴⁷ Ibid, 559

¹⁴⁸ Flere eksempler finnes, blant andre på s. 79, i domkapitlets protokoll.

¹⁴⁹ Ellingsen, «Kirkeordinansen av 1537», 67-68

¹⁵⁰ Ibid, 559

¹⁵¹ Petersen, «Norske rigsregistrarer II», 119

¹⁵² Brandrud, «Stavanger Domkapitels Protokoll», 560

På synoden ble man også enig om at ingen prest hadde lov å gjøre tjeneste i andres prestegjeld uten samtykke fra den lokale prest. Hvis så forekom skulle presten straffes.

«Guds ords tienere» skulle for all del ikke «skelde paa nogen» uten å ha en åpenbar grunn til det. Hvis en prest mente å ha blitt urettferdig behandlet av noen, skulle han søke å få sin rett gjennom verdslig lov. Og hvis ikke denne bestemmelsen ble overholdt av prestene, ville både superintendenten og prost frasi seg sin beskyttelse ovenfor vedkommende prest. Presten ville da måtte stå for eget forsvar ovenfor øvrigheten og lensherren. Som vi så tidligere måtte superintendenten stå til rette hvis der fantes noe å utsette på sokneprestene. Kongen gjør dette helt tydelig i en recess fra 1574 angående prestevalg. Her frarådes og forbys lensherrer å innsette prester som ikke er godkjente av superintendenten «...fordi at Bispen er den, som bør at staae til Rette derfor, om der findes nogen Brøst hos Presterne paa deres Embeds Vegne.».¹⁵³ Derfor var det viktig for superintendenten å frigjøre seg fra ansvaret for prestenes oppførsel i de tilfeller hvor de avvek fra bestemmelsene i Kirkeordinansen, og i dette tilfellet også i henhold til stiftsynodens bestemmelser.

Etter smertelig erfaring fra tidligere saker la nå synoden ned forbud mot at prester egget bønder eller andre til å ta parti mot en annen prest han var i konflikt med. Vi har i det foregående sett hvordan slik saker kunne utvikle seg og sette andre prester i store vanskeligheter og klammeri. Hvis noe slikt skjedde igjen, truer statuten med avsettelse. Dette ble ansett som en direkte ulydighet ovenfor superintendent og prost.

Kanskje var det alt fokus på krangel og bestemmelsene om uenighet som gjorde at to prester lot seg «endrectelig och venlig» forlike på synoden. Det var hr. Peder, prost i «Fiorene» og sokneprest i «Wigedal» (Vikedal i Vindafjord) og «hr. Peder paa Hinderaaen» (Nedstrand i Tysvær). De forpliktet seg på å holde fred under trusselen om at de begge skulle avsettes hvis kranglingen vedvarte.

Som en avsluttende og siste bestemmelse ble alle prestene enige i at den sokneprest som etter å ha fått superintendentens innkallingsbrev til synoden, og uten skjellig grunn, ikke hadde møtt opp i Stavanger, skulle betale 3 daler i bot til hospitalet i Stavanger. Var det noen som etter denne dag ble «sittende hjemme» når de ble stevnet og kallet av superintendenten eller prosten, skulle denne bøde 3 daler til hospitalet. Hvis dette så gjentok seg, ville det være en tilkjenneivelse at de ikke gav akt på verken superintendent eller prost. En slik prest som

¹⁵³ Petersen, «Norske rigsregistrarer II», 118

«...kong: mayst: ordiantze slemmeligen foractit haffuer...skal derfor saa werre affsagd fra sit embete.»¹⁵⁴

¹⁵⁴ Brandrud, «*Stavanger Domkapitels Protokoll*», 561

8 Stiftsynodens virkning

8.1 Katolske skikker

Det vil alltid være vanskelig å fastsette direkte følger av stiftsynoden i 1573. I sakene som omhandler katolske skikker og etterlevninger vet vi svært lite. Både Peder Claussøn Friis og Jørgen Erikssøn klager i sine senere skrifter over folkets hang etter å holde seg til katolske helligdager og andre katolske skikker.¹⁵⁵ Samtidig kan man si at fraværet av konkrete eksempler i kildene vitner om at tingens tilstand etter hver bedret seg i stiftet. Jørgen Erikssøn hadde fått god oversikt over forholdene i stiftet på stiftsynoden. Han visste nå hvor de ulike katolske skikkene fortsatt ble praktisert. Derfor er det rimelig å anta at superintendenten sørget for å påminne dette ved hans mange visitas rundt i stiftet.

Vi kan likevel finne konkrete virkninger av synoden. Dette finner vi spesielt i kongebrev, i disiplinærsaker og i tiendestriden. Derfor skal jeg kort gjennomgå disse.

8.2 Kongebrevene

Det ble sendt ut 10 brev, alle datert 18. juli 1573, fra Det kongelige kanselli. Noen av brevene var åpne, andre var adressert enkeltpersoner.¹⁵⁶ Disse brevene ble utsendt etter at en delegasjonen av prester og kirkeverger fra Stavanger stift hadde overbrakt kongen stiftsynodens bestemmelser og klager.

Det første brevet omhandler ugifte og helligdagshold. Kongen fulgte linjen fra Stavangersynoden, og krevde at alle skulle gifte seg etter kirkens ordning. De som ikke innordnet seg etter prestenes formaninger skulle utelukkes fra sakramentet og kirken. Videre ble det påkrevd at bøndene bare skulle holde forordnede helligdager i henhold til Kirkeordinansen. Bøndene var pliktige å møte i kirken på alle helligdager. Det ble nå lensherren på Bergenhus' ansvar å straffeforfølge dem som motsa seg disse bestemmelsene.

I neste brev ble lensherren på Bergenhus gitt ansvar over alle stiftets prester. Han skulle fra nå av ha befaling over prestene, med ansvar med å beskytte dem. Fra 1568 var Stavanger len blitt skilt ut som en egen administrativ enhet og skulle egentlig fungere som et hovedlen. Men i perioden 1572 til 1574 ble Stavanger len underlagt lensherren på Bergenhus, Vincents Juel. Fra 1574 fikk Stavanger len igjen sin egen lensherre, og han hadde ansvar for prestene. Slik sett fulgte kongen prestenes ønske, og i fremtiden var det lensherren i Stavanger som hadde setet i domkapittelet i Stavanger.

¹⁵⁵ Bang, «*Den norske kirkes historie*», 301 og i Jørgen Erikssøns 24 prekener over profeten Jona 1593.

¹⁵⁶ Petersen, «*Norske rigsregistrarer II*», 59-67

I det tredje brevet gav kongen forbud om å holde ting i prestegårdene i Stavanger stift. Enhver fogd som forbrøt seg mot dette etter at brevet var offentlig opplest skulle tiltales og straffes. I neste brev kom det et forbud mot å lagre kongens ledning og annen rettighet i kirkene i hele Stavanger stift. Dette var fra nå av ikke lov, med mindre prestene gav det sin tillatelse.

I påfølgende brev ble tienden tatt opp. Bøndene var pliktige å gi av hver tiende kjerv, av kveg, laksefiske og annet fiske. Det skulle betales tiende av rug, hvete og av utmarksgrøde. Enda viktigere var pålegget som bestemte at tienden skulle deles i fire deler. Tienden skulle fordeles mellom kongen, kirken, prest og fattige. Herredsprosten skulle samle inn bondeluten som var den delen som tilfalt de fattige. Han skulle gi denne delen videre til superintendenten. Sammen med fire kanniker skulle superintendenten så fordele dette mellom studentene på skolen i Stavanger og hospitalet.

Vincent Juel, lensherren over Bergenhus og Stavanger, fikk pålegg om å sørge for at all rente som fra gammel tid hadde ligget til prestegårdene nå måtte tilbakeføres prestene. Han fikk ordre om å stanse alt gjesteri i prestegårdene, og sette en stopper for at prestenes måtte avstå øl og proviant til kongens skip. Kirkenes jordegaver og skog skulle ikke hogges ut, og laksefiske skulle det betales tiende av.

Det ble også sendt ut et brev som var adressert alle lensherrer i Stavanger stift. Dette gav pålegg om at gjesteri i prestegården skulle opphøre. Kirkevergenes klage angående tiende av laks og annet fiskeri skulle tilgodesees. Lensherrene skulle sørge for at bøndene gav rettferdig tiende og selv førte dette til prestegården. Bøndene skulle gi sin ed på at de hadde betalt rettferdig, og prestene skulle beskyttes fra dem som truet dem.

Det åttende brevet var adressert alle bøndene i stiftet. Her ble de pålagt å ofre til prestene ved de tre høytidene.

Videre fikk stattholderen på Akershus ordre om å ikke innlegge styrmenn, børseskyttere og sagførere i prestegårdene til kost og losji.

Og til sist fikk Vincent Juel pålegg om å sørge for at Molandspresten, hr. Jørgen, fikk en egen prestegård å leve av.

Med disse brevene hadde kongen satt sitt segl på Stavangersynodens beslutninger og begjæringer. Kongen gav med dette sin fulle støtte til Stavangerprestene. Ved at alle prestene i Stavanger stift hadde samlet seg bak synodens bestemmelser, fremsto de samlet og kraftfulle. De hadde sørget for å få kongens støtte og velsignelse over arbeidet og tjenesten de stod i. Gjennom synodebestemmelsene hadde de konkrete resultater å vise til, og fremsto lojale overfor Kirkeordinansen. Stavangersynoden viste seg med dette å bli avgjørende for konsolideringen av reformasjonen i Stavanger stift.

8.3 Tilsyn og disiplinærsaker

I tiden etter stiftsynoden inntraff det flere saker hvor prester ble stevnet inn for domkapittelet. I flere av disse tilfellene nøyde domkapitlet seg med å irettesette prester, og å sørge for forsoning mellom prester i konflikter. I flere tilfeller ble prester, i henhold til stiftsynoden, dømt til å betale bot til hospitalet i Stavanger.¹⁵⁷ Fra 1573 og i en periode på om lag 30 år, var det 7 prester som ble suspendert eller avsatt som følge av tjenesteforsømmelse. Alle disse forsømmelsene var av slik art som synoden tidligere hadde omhandlet. Slik sett hadde domkapitlet synodestatuttene som ryggdekning når de dømte i slike saker.

Alt i alt virker det som om presteskapet i det store og hele utførte sin gjerning på en tilfredsstillende måte. Det er rimelig å gi stiftsynoden i 1573 noe av æren for dette. Det kan være liten tvil om at prestestanden var i bedre forfatning ved Jørgen Erikssøns død, enn hva tilfellet var da han tiltrådte som superintendent.¹⁵⁸

8.4 Tiendestriden

Stavangersynodens bestemmelser om tienden, samt kongebrevenes stadfesting av disse, ble starten på en lang og bitter strid. Bøndene i stiftet nektet å gi fra seg den fjerde del av tienden, den såkalte bondeluten. Bøndene mente at de fra gammel lovgivning hadde rett til å beholde denne selv. Superintendenten på sin side ønsket at tienden skulle deles inn på samme måte som i Danmark. Jørgen Erikssøn mente at denne delen var nødvendig for å kunne betale for utdanningen av nye prester ved katedralskolen i Stavanger og for driften av hospitalet i Stavanger.

Men bøndene lot seg ikke presse. I 1575 sendte bøndene fra Ryfylke, Jæren og Dalane en delegasjon til Danmark for å søke støtte hos kongen. Som respons på disse klagene bød kongen stattholderen å iverksette mekling mellom superintendenten og bøndene.¹⁵⁹ I 1576 ble det avholdt et møte i Skien hvor man kom frem til et kompromiss i denne saken. Bøndene fikk lov å beholde bondeluten (og med den skulle de selv hjelpe de fattige). Men som kompensasjon skulle hver bonde yte en del av sitt korn, det såkalte degnespandet, til skolen i Stavanger. Dette kompromisset bidro slik sett til å avslutte tiendestriden i Stavanger len (dagens Rogaland).

Men tiendesaken var likevel langt fra avgjort i resten av Stavanger stift. Striden tilspisset seg spesielt på Agder (Lister, Mandal og Nedenes). For ingen bønder fra dette området hadde vært representert på møtet i Skien, og de nektet derfor å yte degnespandet.

¹⁵⁷ Brandrud, «*Stavanger Domkapitels Protokoll*», 274-275

¹⁵⁸ Bang, «*Den norske kirkes historie*», 284

¹⁵⁹ Petersen, «*Norske rigsregistrarer II*», 146-147

Jørgen Erikssøn fikk liten støtte fra både stattholderen og fra fogdene på Agder.¹⁶⁰ Allmuen motsatte seg superintendenten og prestene, og svarte med en ganske så fiendtlig holdning. Flere ganger ble superintendenten truet når han var ute i visitas. Konflikten bidro også til det ble vanskelig å inndrive de andre inntektene fra bøndene. Peder Claussøn Friis fikk en meget sentral rolle som mekler mellom bøndene og superintendenten. Han reiste rundt og forhandlet med bøndene i mange år.

Det er ikke så vanskelig å forstå denne konflikten. Jørgen Erikssøn var på sin side brennende opptatt av å sikre utdanningen av gode, lutherske prester. På den andre siden levde bøndene med små marginer i sitt livsopphold. Det var naturligvis i deres interesse å beholde så mye av sine verdier som mulig.

Samtidig utviklet striden seg til å handle om mer enn bare økonomiske interesser. Bang hevder at denne tiendestiden i bunn og grunn ble en kamp for å få allmuen inn under kirkens tukt og orden.¹⁶¹ Og vi kan nok med rimelighet se på folkets tilbøyelighet med å holde på katolske skikker som en del av denne konflikten. Konflikten bidro i alle fall ikke til økt velvilje fra folkets side. Dette sammenfaller slik sett med Andreas Seierstads tanke om at reformasjonen var et stort oppdragelsesprosjekt. Slik sett kan vi si at Stavangersynoden er en del av dette oppdraget.

¹⁶⁰ Bang, «Den norske kirkes historie», 256-257

¹⁶¹ Ibid, 263

9. Avslutning

I denne oppgaven har jeg gitt svar på problemstillingen knyttet til reformasjonens konsolidering i Norge med særlig henblikk på Stavanger stift og stiftsynoden 1573. Gjennom en kontinuerlig maktkamp mellom kirken og kongen fikk kirken og riksrådet i Norge svekket sin makt. Da Kristian III kom seirende ut etter Grevefeiden var veien for makt og lovsskifte lagt. Det muliggjorde og bestemte reformasjonens innføring i Norge. De spede forsøkene på motstand var nytteløse.

Samtidig var Norge totalt uforberedt på den nye lutherske læren. Landet manglet de nødvendige forutsetningene for at overgangen skulle gå fort. Strategien ble derfor å innføre reformasjonen med forsiktighet. Da det heller ikke ble utformet en egen kirkeordinans for Norge, manglet man en overordnet plan for hvordan innføringen skulle gå til. Den danske kirkeordinansen ble derfor også gjeldene for Norge. Man startet fra ingenting, og konsentrerte seg i første omgang om å utdanne nye prester som skulle overta etter hvert som de gamle prestene døde ut. Etter hvert dannet det seg en struktur som muliggjorde det Seierstad kaller et oppdragerarbeid.

Med de nye prestene og kirkelederne på plass kolliderte etterhvert det gamle med det nye. Tiden for «lempe og føye» måtte etter hvert vike for en hardere konfrontasjon. Nå var det tid for å innordne kirken etter Kirkeordinansens bestemmelser. De som motsatte seg Kirkeordinansen skulle straffes. Dette ble mulig gjennom økt og tettere samarbeid mellom kirken og øvrigheten. Kirkeordinansen ble slik sett det viktigste dokument i reformasjonens innføring i Norge.

I Stavanger stift var tilstanden spesielt dårlig. Gjennom svak ledelse og i mangel på nødvendige ressurser var det vanskelig å få til en virkelig endring og opplæring av folket. Dette endret seg betraktelig ved at Jørgen Erikssøn ble innsatt som superintendent. Han gikk tidlig i gang med å uniformere kirken i Stavanger stift. Et viktig verktøy ble stiftsynoden i 1573.

Stiftsynoden er en meget viktig kilde for å forstå hvor langt man hadde kommet med innførelsen av reformasjonen i Norge omtrent en generasjon etter 1536/37. Stiftsynoden ble gjennomført i en viktig brytningstid i reformasjonsårhundret. Gjennom analysen har jeg vist at mange katolske skikker og ordninger fortsatt var levende i gudstjenestelivet rundt i stiftet. Samtidig viser analysen at Stavanger stift i enkelte tilfeller var kommet lenger i utviklingen enn andre stift i landet. Analysen har også besvart en del av spørsmålene knyttet til prestenes

situasjon. Vi har sett eksempler på hvordan den store omveltningen som reformasjonen var, påvirket og preget prestenes dagligliv.

Stiftsynodens tematikk er variert. Vi har sett at den tar for seg alt fra bestemmelser om kirkeskikker til disiplinære saker blant prestene. Det blir også klart at Stavanger stift, i superintendent Jørgen Erikssøn, hadde en leder som prioriterte sine prestenes ve og vel. Samtidig var han en dyktig strateg. Gjennom å samle prestene bak en felles erklæring i stiftsynoden, maktet han å sikre seg og sine prester kongelig støtte for det videre konsolideringsarbeidet.

Litteraturliste

- Baasland, Ernst. *Korsfylket: Rogalands røtter inn i vår tid*. Mosaikk forlag, 2003
- Bang, Anton Christian. *Den norske kirkes historie i reformations-aarhundredet (1536-1600)*. Kristiania: Hjalmar Biglers forlag, 1895
- _____ *Udsigt over Den norske kirkes historie under catholicismen*. Kristiania: Alb. Cammermeyer, 1887
- Bibelen - Bibelselskapets oversettelse 2011*, 1. oppl. Bibelselskapet, 2011
- Brandrud, Andreas. Utgitt for Det norske Historiske Kildeskritfond. *Stavanger Domkapitels Protokoll 1571-1630*. 2. utg. Christiania: Aktieselskabet Tronsen & co.s Bogtrykkeri, 1901
- Ellingsen, Terje. *Kirkeordinansen av 1537*. Verbum, 1990
- _____ *Reformasjonen i Norge – Da kirken valgte kurs*. Kristiansand: Høyskoleforlaget, 1997
- Erichsen, A. E. *Samlinger til Stavangers historie, andet bind*. Stavanger: Dreyer Bogtrykkeri, 1906
- Fæhn, Helge. *Gudstjenestelivet i Den norske kirke – fra reformasjonstiden til våre dager*. Oslo: Universitetsforlaget, 1994
- _____ «Den liturgiske utviklingen i Norge» I *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540-1610*. Red. Ingmar Brohed, 279-305. Oslo: Universitetsforlaget, 1990
- Hugason, Hjalti. «Evangelisk tradisjon – Gudbrandur Thorláksons konsolideringssynoder under 1570- og 1590-talen» I *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540-1610*. Red. Ingmar Brohed, 96-118. Oslo: Universitetsforlaget, 1990
- Imsen, Steinar. *Superintendenten – en studie i kirkepolitikk, kirkeadministrasjon og statsutvikling mellom reformasjonen og eneveldet*. Oslo – Bergen – Tromsø: Universitetsforlaget, 1982
- Jørgensen, Torstein; Montgomery, Ingun; Schumacher, Jan (Red). *Gjør døren høy: Kirken i Norge 1000 år*. Oslo: Aschehoug, 1995
- Kolsrud, Oluf. *Utkast til en norsk kirkeordinans – efter kong Christian IVs befaling. Forfattet av Norges superintendenter i året 1604*. Den norske kirkes mindeskift ved reformasjonens 400-aars-jubilæum aar 1917. Christiania: Centraltrykkeriet, 1917
- Lange, Christian C.A. *Norske rigsregistranter til dels i uddrag I 1523-1571*. Christiania: Brøgger & Christie's Bogtrykkerie, 1861

Montgomery, Ingun. «Synoden som led i reforfasjonskyrkan inre konsolidering. Synodarna i Bergen 184 och 1589» I *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540-1610*. Red. Ingmar Brohed, 74-95. Oslo: Universitetsforlaget, 1990

Petersen, Siegw. *Norske rigsregistrarer til dels i uddrag II, andet bind 1571-1579*. Christiania: Brögger & Christie's Bogtrykkerie,

Selskapet for udgivelse af kilder til dansk historie, ved Secher V.A. *Corpus Constitutionum Daniae. Forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende, 1558-1660. 1. bind 1558-1575*. København: Langbek; Gram; Suhm, 1887-88

Seierstad, Andreas. *Fedrearn og kristenkall: Festskrift i anledning professor dr. theol. Andr. Seierstads 75-års jubileum den 24. november 1965*, Universitetsforlaget, 1965

Steen, Sverre. *Det norske folks liv og historie gjennom tidene. Tidsrummet fra omkring 1500 til omkring 1640*. Oslo: H. Aschehoug & co, 1935

Skjelbred, Ann Helene Bolstad. *Uren og hedning. Barselkvinnen i norsk folketradisjon*. Bergen – Oslo – Tromsø: Universitetsforlaget, 1972

Wisløff, Carl Fredrik. *Norsk kirkehistorie bind I*. Oslo: Lutherstiftelsen, 1966

https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Norske_Rigs-Registrarer

